

1. Η ψυχική σκευή

Η ψυχανάλυση θέτει μια βασική προϋπόθεση, η επεξεργασία της οποίας άπτεται της φιλοσοφικής σκέψης και η επιβεβαίωση της οποίας πρέπει να αναζητηθεί στα αποτελέσματά της. Από αυτό που ονομάζουμε ψυχή (ψυχική ζωή), δύο πράγματα μας είναι γνωστά, πρώτον, το σωματικό της όργανο και ο τόπος όπου η ζωή αυτή εκτυλίσσεται, ο εγκέφαλος (νευρικό σύστημα), και, από την άλλη, οι συνειδητές μας πράξεις, οι οποίες μας δίνονται χωρίς διαμεσολάβηση και τις οποίες δεν θα μπορούσαμε μέσω καμιάς περιγραφής να γνωρίσουμε καλύτερα. Όλα όσα βρίσκονται ενδιάμεσως μας είναι άγνωστα, δεν υπάρχει κάποια ευθεία σύνδεση ανάμεσα στα δύο αυτά τερματικά σημεία της γνώσης μας. Αν υπήρχε, το μέγιστο που θα προσέφερε θα ήταν μια ακριβής τοποθέτηση στον χώρο των διαδικασιών που συντελούνται εντός της συνείδησής μας και τίποτα ως προς την κατανόσή τους.

Οι δύο αυτές εικασίες που κάνουμε βρίσκονται σ' αυτά τα τερματικά ή αρχικά σημεία της γνώσης μας. Η πρώτη αφορά την τοποθέτηση στον χώρο. Προϋποθέτουμε ότι η ψυχική ζωή είναι η λειτουργία μιας σκευής στην οποία αποδίδουμε ότι εκτείνεται στον χώρο και ότι συνδέει μεταξύ τους πολλά μέρη. Φανταζόμαστε, δηλαδή, τη σκευή αυτή σαν ένα τηλεσκόπιο,

σαν ένα μικροσκόπιο κ.ο.κ. Η συστηματική επεξεργασία μιας τέτοιας αντίληψης είναι –παρά τις όποιες ήδη συντελεσμένες απόπειρες προσέγγισής της– μια επιστημονική καινοτομία.

Φτάσαμε στην αναγνώριση αυτής της ψυχικής σκευής μέσα από τη μελέτη της ατομικής εξέλιξης του ανθρώπινου όντος. Τις παλαιότερες από αυτές τις ψυχικές περιοχές ή ψυχικούς θεσμούς τους ονομάζουμε το *Αυτό*: το περιεχόμενό τους είναι ό,τι κληρονομείται, ό,τι έρχεται μαζί με τη γέννηση, ό,τι είναι εξ ορισμού δοσμένο, προ πάντων, δηλαδή, οι ενορμήσεις που κατάγονται από την οργάνωση του σώματος, οι οποίες βρίσκουν εδώ μια πρώτη ψυχική έκφραση, άγνωστη σε εμάς ως προς τις μορφές της.¹

Κάτω από την επιρροή του πραγματικού εξωτερικού κόσμου που μας περιβάλλει, ένα μέρος από το Αυτό γνώρισε μια συγκεκριμένη εξέλιξη. Από ένα αρχικά φλοιώδες στρώμα εφοδιασμένο με τα όργανα για την υποδοχή ερεθισμάτων και από τους μηχανισμούς για την προστασία από τα ερεθίσματα, παρήχθη ένας ιδιαίτερος οργανισμός που στο εξής μεσολαβεί ανάμεσα στο Αυτό και τον εξωτερικό κόσμο. Ας ονομάσουμε την περιοχή αυτή της ψυχικής μας ζωής *Εγώ*.

Τα κύρια χαρακτηριστικά του Εγώ. Εξαιτίας της ήδη δημιουργημένης σχέσης μεταξύ της αισθητηριακής αντίληψης και της δράσης των μυών, το Εγώ είναι εκείνο που ορίζει τις εκούσιες κινήσεις. Είναι επιφορτισμένο με το καθήκον του αυτοπροσδιορισμού, το εκπληρώνει με το να μαθαίνει τα εξωτερικά

1. Αυτό το παλαιότερο μέρος της ψυχικής σκευής παραμένει κατά τη διάρκεια ολόκληρης της ζωής το σημαντικότερο. Με αυτό έχει ασχοληθεί και το ερευνητικό έργο της ψυχικής ανάλυσης.

ερεθίσματα, να αποθηκεύει εμπειρίες σε σχέση με αυτά (στο μνημονικό), να αποφεύγει τα υπερβολικά δυνατά ερεθίσματα (με τη φυγή), να αντιμετωπίζει τα μέτριας έντασης ερεθίσματα (με την προσαρμογή) και, τέλος, μαθαίνει τον κατάλληλο τρόπο να αλλάζει προς όφελός του τον εξωτερικό κόσμο (δράση): στο εσωτερικό αντιδιαστέλλεται με το Αυτό και είναι επιφορτισμένο με το καθήκον να αποφασίζει, παίρνοντας τον έλεγχο της έκφρασης των ενορμήσεων, αν πρέπει να τους επιτραπεί να ικανοποιηθούν, αναβάλλει την ικανοποίησή τους για καταλληλότερο χρόνο ή καταλληλότερες συνθήκες του εξωτερικού κόσμου ή καταστέλλει εξ ολοκλήρου τις διεγέρσεις που οι ενορμήσεις προκαλούν. Η δραστηριότητά του καθοδηγείται από την παρακολούθηση των εντάσεων που προκαλούνται από τα ερεθίσματα –είτε αυτά που ήδη υπάρχουν είτε αυτά που εισέρχονται. Η αύξηση των εντάσεων γίνεται εν γένει αντιληπτή ως *δυσφορία*, η μείωσή τους ως *ευχαρίστηση*. Ωστόσο, είναι πιθανό αυτό που γίνεται αισθητό ως ευχαρίστηση ή δυσφορία να μην είναι το απόλυτο μέγεθος του ύψους αυτής της έντασης που προκαλείται από τα ερεθίσματα, αλλά κάτι που άπτεται του ρυθμού της αλλαγής. Το Εγώ αποζητά την ευχαρίστηση, επιθυμεί να αποφύγει τη δυσφορία. Σε μια αναμενόμενη και προβλεπόμενη αύξηση της δυσφορίας ανταποκρίνεται με το *σήμα άγχους*. Αυτό που προκαλεί η αναμενόμενη και προβλεπόμενη αύξηση της δυσφορίας, είτε πρόκειται για εξωτερική είτε για εσωτερική απειλή, σημαίνει έναν *κίνδυνο*. Από καιρού εις καιρόν το Εγώ λύνει τη σύνδεσή του με τον εξωτερικό κόσμο και αποσύρεται στην κατάσταση του ύπνου, μέσα στην οποία προχωρά σε εκτενείς αλλαγές στην οργάνωσή του. Από την κατάσταση του ύπνου μπορεί κανείς να συμπεράνει ότι αυτή η

οργάνωση συνίσταται σε μια συγκεκριμένη κατανομή της ψυχικής ενέργειας.

Ως επακόλουθο της μακράς περιόδου της παιδικής ηλικίας, κατά τη διάρκεια της οποίας ο μέλλων άνθρωπος ζει εξαρτώμενος από τους γονείς του, αναπτύσσεται στο Εγώ του ένας ψυχικός θεσμός μέσα στον οποίο συνεχίζεται η γονεϊκή επιρροή. Έχει πάρει το όνομα *Υπερεγώ*. Στον βαθμό που αυτό το Υπερεγώ διαφοροποιείται από το Εγώ ή του αντιτάσσεται, αποτελεί μια τρίτη δύναμη, την οποία το Εγώ πρέπει να συνηπολογίσει.

Ένας χειρισμός του Εγώ είναι σωστός όταν ικανοποιεί τις απαιτήσεις του Αυτού, του Υπερεγώ και της πραγματικότητας, όταν δηλαδή γνωρίζει πώς να συνδυάσει αυτές τις απαιτήσεις μεταξύ τους. Οι λεπτομέρειες της σχέσης του Εγώ με το Υπερεγώ γίνονται κατανοητές αν επιστρέψει κανείς στη σχέση του παιδιού με τους γονείς του.

Βέβαια, η επιρροή των γονέων δεν καθορίζεται μόνο από τη συμπεριφορά που έχουν ως πρόσωπα, αλλά και από την επιρροή της οικογενειακής, της φυλετικής και της πολιτισμικής παράδοσης που καλλιεργείται μέσω των γονέων, καθώς και από τις προσδοκίες του εκάστοτε κοινωνικού περιβάλλοντος που αυτοί εκπροσωπούν. Κατά τον ίδιο τρόπο το Υπερεγώ δέχεται επιδράσεις από την πλευρά προσώπων που αργότερα συνεχίζουν ή υποκαθιστούν τον ρόλο των γονέων, όπως παιδαγωγοί, δημόσια πρότυπα, ιδεώδη που η κοινωνία τιμά. Διαπιστώνει κανείς ότι Αυτό και Υπερεγώ, παρόλες τις θεμελιώδεις διαφορές τους, παρουσιάζουν μια ταύτιση, εκπροσωπούν τις επιδράσεις του παρελθόντος, το Αυτό, τις κληρονομημένες, το Υπερεγώ, κατ' ουσίαν εκείνες που το άτομο έχει δεχθεί από

άλλους, ενώ το Εγώ καθορίζεται κυρίως από τα βιώματά του, δηλαδή από το τυχαίο και το συγκυριακό.

Το γενικό σχήμα της ψυχικής σκευής μπορεί να ισχύσει και για τα ανώτερα ζώα, εκείνα που ψυχικά μοιάζουν με τον άνθρωπο. Μπορεί κανείς να θεωρήσει ότι υπάρχει Υπερεγώ παντού όπου έχει υπάρξει, όπως στον άνθρωπο, μια μακρά περίοδος παιδικής εξάρτησης. Δεν μπορούμε παρά να θεωρήσουμε βέβαιο έναν διαχωρισμό του Εγώ από το Αυτό.

Η ψυχολογία των ζώων δεν έχει ακόμη ασχοληθεί με το ενδιαφέρον έργο που προκύπτει από τα παραπάνω.

2. Μελέτη των ενορμήσεων

Η ισχύς του Αυτού εκφράζει τον πραγματικό στόχο όλων των πλάσμάτων μέσα στη ζωή. Η βούληση αυτή συνίσταται στην ικανοποίηση των αναγκών που το Αυτό φέρει μαζί του. Δεν μπορούμε να αποδώσουμε στο Αυτό τον στόχο να κρατηθεί στη ζωή και να προστατευθεί από κινδύνους μέσω του φόβου. Αυτό είναι εργασία του Εγώ, που πρέπει επίσης να ανιχνεύσει τον πιο λειτουργικό και ακίνδυνο τρόπο ικανοποίησης, λαμβάνοντας υπόψη τον εξωτερικό κόσμο. Το Υπερεγώ ενδέχεται να ενισχύσει νέες ανάγκες, ωστόσο η κύρια λειτουργία του παραμένει ο περιορισμός των ικανοποιήσεων.

Τις δυνάμεις που θεωρούμε ότι βρίσκονται πίσω από τις εντάσεις που προκαλούνται από τις ανάγκες του Αυτού τις ονομάζουμε *ενορμήσεις*. Εκπροσωπούν τις απαιτήσεις του σώματος στην ψυχική ζωή. Παρόλο που είναι η τελική αιτία κάθε δραστηριότητας, είναι συντηρητικής φύσεως· κάθε κατά-

σταση στην οποία έχει φτάσει ένα πλάσμα παράγει, μόλις εξέλθει κανείς από αυτή, μια ισχυρή τάση να ανακατασκευαστεί. Μπορεί κανείς, λοιπόν, να διακρίνει έναν ακαθόριστο αριθμό ενορμήσεων, κάτι που είθισται εξάλλου. Για εμάς έχει σημασία το ενδεχόμενο να μπορούσε κανείς να αναγάγει τις διαφορές και πολλές ενορμήσεις σε κάποιες λίγες θεμελιώδεις ενορμήσεις. Η εμπειρία μας λέει ότι οι ενορμήσεις μπορούν να αλλάξουν τον στόχο τους (μέσω μετάθεσης) και ότι μπορούν να υποκαταστήσουν η μία την άλλη, όταν η ενέργεια μιας ενόρμησης μεταφέρεται σε μιαν άλλη. Η τελευταία αυτή διαδικασία δεν έχει γίνει ακόμη πλήρως κατανοητή. Αφού επί μακρόν διστάσαμε και αμφιταλαντευτήκαμε, αποφασίσαμε να θεωρήσουμε ότι υπάρχουν μόνο δύο θεμελιώδεις ενορμήσεις, ο Έρωτας και η *Ενόρμηση καταστροφής*. (Η αντίθεση ανάμεσα στην ενόρμηση της αυτοσυντήρησης και την ενόρμηση της συντήρησης του είδους, καθώς και η άλλη αντίθεση ανάμεσα στην αγάπη για το Εγώ και την αγάπη για το Αντικείμενο εμπίπτουν στην περιοχή του Έρωτα.) Ο σκοπός της πρώτης είναι να κατασκευάζει όλο και μεγαλύτερες ενότητες και να τις διατηρεί, άρα η σύνδεση, ενώ ο σκοπός της άλλης, αντιθέτως, είναι να διαλύει κάθε συνοχή και έτσι να καταστρέφει τα πράγματα. Σχετικά με την ενόρμηση της καταστροφής μπορούμε να θεωρήσουμε ότι ο τελικός σκοπός της μοιάζει να είναι η καταδίκη ό,τι ζωντανού στην ανόργανη κατάσταση. Για τον λόγο αυτόν την ονομάζουμε και *Ενόρμηση θανάτου*. Αν υποθέσουμε πως ό,τι φέρει ζωή ήρθε αργότερα απ' ό,τι δεν φέρει ζωή, και άρα κατάγεται απ' αυτό, τότε η ενόρμηση θανάτου υπακούει στον κανόνα που ήδη αναφέραμε, ότι μια ενόρμηση επιδιώκει την επιστροφή σε μια προτερη κατάσταση. Για τον Έρωτα (Ενόρμηση αγάπης) δεν

μπορούμε να εφαρμόσουμε κάτι ανάλογο. Θα προϋπέθετε ότι η ζωντανή ουσία ήταν κάποτε μια ενότητα, που μετά διερράγη και τώρα αποζητά την επανένωση.² Στις βιολογικές λειτουργίες οι δύο θεμελιώδεις ενορμήσεις είτε δρουν η μία ενάντια στην άλλη είτε συνδυάζονται. Έτσι, η πράξη του φαγητού είναι μια καταστροφή του αντικειμένου με τελικό σκοπό την ενσωμάτωση, η σεξουαλική πράξη μια επίθεση με σκοπό την εσωτερική ένωση. Αυτή η συνέργεια και η εναντίωση των δύο θεμελιωδών ενορμήσεων αποδίδει την πολυχρωμία των εκφάνσεων της ζωής. Πέρα από τον τομέα των ζωτικών λειτουργιών, η αναλογία των δύο θεμελιωδών ενορμήσεων μας οδηγεί στην αντίθεση που κυριαρχεί στον κόσμο του ανόργανου, την έλξη και την άπωση.³

Οι αλλαγές στην αναλογία του μίγματος των ενορμήσεων έχουν απτές συνέπειες. Μια προσθετική ενίσχυση της σεξουαλικής επιθετικότητας οδηγεί τον εραστή να γίνει εγκληματίας πάθους, μια έντονη εξασθένιση του επιθετικού παράγοντα τον κάνει ντροπαλό ή ανίκανο.

Δεν μπορεί να γίνει κανένας λόγος για περιορισμό της μίας ή της άλλης θεμελιώδους ενόρμησης σε κάποια περιοχή της ψυχής. Πρέπει να απαντώνται παντού. Φανταζόμαστε μιαν αρχική κατάσταση ως εξής: το σύνολο της διαθέσιμης ενέργειας του Έρωτα, που εφεξής θα ονομάζουμε *λίμπιντο*, καθορίζεται από το ακόμη αδιαφοροποίητο Εγώ-Αυτό, και εξυπηρετεί στην

2. Ποιότητες φαντασιώθηκαν κάτι παρόμοιο, ενώ από την ιστορία της ζωντανής ουσίας τίποτα αντίστοιχο δεν μας είναι γνωστό.

3. Η περιγραφή των θεμελιωδών δυνάμεων ή ενορμήσεων, εναντίον της οποίας οι αναλυτές εξακολουθούν ποικιλοτρόπως να εξανίστανται, ήταν γνωστή στον φιλόσοφο Εμπεδοκλή τον Ακραγαντινό.

εξουδετέρωση των τάσεων για καταστροφή που είναι την ίδια στιγμή παρούσες. (Για την ενέργεια της ενόρμησης καταστροφής μάς λείπει ένας ανάλογος της λίμπιντο όρος.) Αργότερα θα μας είναι πιο εύκολο να παρακολουθήσουμε τα πεπρωμένα της λίμπιντο, ενώ για την ενόρμηση της καταστροφής είναι πιο δύσκολο.

Στον βαθμό που αυτή η ενόρμηση λειτουργεί στο εσωτερικό ως ενόρμηση θανάτου, παραμένει βουβή, μας παρουσιάζεται μόνον όταν στρέφεται ως ενόρμηση καταστροφής προς τα έξω. Το γεγονός αυτό μοιάζει να είναι μια αναγκαιότητα για τη διατήρηση του ατόμου. Το μυϊκό σύστημα εξυπηρετεί αυτήν την εκτροπή. Με την ενεργοποίηση του Υπερεγώ σημαντικά μεγέθη της ενόρμησης της επιθετικότητας καθιλώνονται στο εσωτερικό του Εγώ και λειτουργούν εκεί αυτοκαταστροφικά. Είναι ένας από τους κινδύνους υγείας που ο άνθρωπος αναλαμβάνει καθώς οδεύει προς την πολιτισμική εξέλιξη. Η αποχή από την επιθετικότητα είναι απολύτως ανθυγιεινή, κάνει το άτομο να ασθενήσει. Η μετάβαση από τη συγκρατημένη επιθετικότητα στην αυτοκαταστροφή, με αλλαγή κατεύθυνσης της επιθετικότητας προς το ίδιο το άτομο, γίνεται συχνά ορατή όταν ένα πρόσωπο σε έκρηξη θυμού ανακατεύει τα μαλλιά του, πιέζει με τις γροθιές το πρόσωπό του, όπου εμφανώς η μεταχείριση αυτή προοριζόταν στη σκέψη του για κάποιον άλλον. Σε κάθε περίπτωση υπάρχει μια ποσότητα αυτοκαταστροφής που παραμένει στο εσωτερικό, μέχρι το άτομο να καταφέρει τελικά να σκοτώσει τον εαυτό του, ίσως όταν όλη του η λίμπιντο θα έχει ξοδευτεί ή θα έχει δυσμενώς καθιλωθεί. Έτσι, μπορεί κανείς σε γενικές γραμμές να υποθέσει ότι το άτομο πεθαίνει από τις εσωτερικές του συγκρούσεις, ενώ το είδος πεθαίνει καθώς

αγωνίζεται ανεπιτυχώς ενάντια στον εξωτερικό κόσμο, όταν αυτός αλλάζει με τρόπο που οι προσαρμογές τις οποίες το είδος έχει επιφέρει στον εαυτό του δεν επαρκούν.

Είναι δύσκολο να εκφράσει κανείς αποφάνσεις για τη συμπεριφορά της λίμπιντο μέσα στο Αυτό και μέσα στο Υπερεγώ. Όλα όσα ξέρουμε γι' αυτό το θέμα σχετίζονται με το Εγώ, μέσα στο οποίο αρχικά είναι αποθηκευμένη όλη η διαθέσιμη ποσότητα της λίμπιντο. Αυτήν την κατάσταση την ονομάζουμε απόλυτο πρωτογενή *ναρκισσισμό*. Διατηρείται έως ότου το Εγώ αρχίζει να επενδύει με λίμπιντο τις παραστάσεις των αντικειμένων, να μετατρέπει τη ναρκισσιστική λίμπιντο σε *λίμπιντο του αντικείμενου*. Καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής το Εγώ παραμένει το μεγάλο ρεζερβουάρ, το οποίο διοχετεύει λιβιδινικές επενδύσεις σε αντικείμενα και στο οποίο πάλι αυτές αποσύρονται, όπως το σώμα του πρωτόζωου κάνει με τους ψευδόποδες. Μόνο στην κατάσταση ενός πλήρους έρωτα μεταφέρεται η κύρια ποσότητα της λίμπιντο στο αντικείμενο, το αντικείμενο τοποθετείται σχεδόν στη θέση του Εγώ. Ένα σημαντικό για τη ζωή χαρακτηριστικό είναι η *κινητικότητα* της λίμπιντο, η ελαφρότητα με την οποία μεταπηδά από το ένα αντικείμενο στο άλλο. Στον αντίποδα αυτού βρίσκουμε την *καθήλωση* της λίμπιντο σε συγκεκριμένα αντικείμενα, η οποία συχνά διαρκεί όσο η ζωή.

Αναμφίλεκτα, η λίμπιντο έχει σωματικές πηγές, προσρέει στο Εγώ ερχόμενη από διάφορα όργανα και σημεία του σώματος. Το βλέπει κανείς σαφέστερα σ' εκείνο το κομμάτι της λίμπιντο που προσδιορίζεται, σύμφωνα με τον ενορμητικό του στόχο, ως σεξουαλική διέγερση. Τα πιο διακεκριμένα σημεία του σώματος από τα οποία προέρχεται αυτή η λίμπιντο σηματοδοτούνται ως *ερωτογενείς ζώνες*, αλλά στην πραγματικότητα

ολόκληρο το σώμα είναι μια ερωτογενής ζώνη. Ό,τι καλύτερο γνωρίζουμε για τον Έρωτα, δηλαδή για τον εκθέτη του, τη λίμπιντο, το έχουμε κερδίσει από τη μελέτη της σεξουαλικής λειτουργίας, η οποία βεβαίως, σύμφωνα με τη διαδεδομένη αντίληψη, συμπίπτει με τον έρωτα, ακόμη κι αν αυτό δεν συμβαίνει στη δική μας θεωρία. Μπορέσαμε να σχεδιάσουμε μια εικόνα για το πώς η σεξουαλική επιθυμία, έργο της οποίας είναι να ειπρεάζει αποφασιστικά τη ζωή μας, διαμορφώνεται σταδιακά και αναπτύσσεται μέσα από τις διαδοχικές συμβολές πολλών μερικών ενορμήσεων που εκπροσωπούν συγκεκριμένες ερωτογενείς ζώνες.

3. Η εξέλιξη της σεξουαλικής λειτουργίας

Σύμφωνα με τη διαδεδομένη αντίληψη η σεξουαλική ζωή του ανθρώπου συνίσταται στην επιθυμία να φέρει σε επαφή τα δικά του γεννητικά όργανα με εκείνα ενός άλλου προσώπου του αντίθετου φύλου. Τα φιλή, η οπτική και απτική επαφή με αυτό το ξένο σώμα παρουσιάζονται ως συνοδευτικά φαινόμενα και προκαταρκτικές δραστηριότητες. Αυτή η επιθυμία πιστεύεται ότι παρουσιάζεται μαζί με την εφηβεία, δηλαδή στην ηλικία της ωρίμανσης του φύλου, και ότι υπηρετεί την αναπαραγωγή. Ωστόσο, ήταν ανέκαθεν γνωστά κάποια πραγματικά γεγονότα που δεν χωρούν στο στενό πλαίσιο αυτής της αντίληψης. 1) Είναι αξιοσημείωτο ότι υπάρχουν άνθρωποι στους οποίους ασκούν έλξη μόνον άτομα και γεννητικά όργανα του δικού τους φύλου. 2) Ομοίως, είναι αξιοσημείωτο ότι υπάρχουν άνθρωποι των οποίων οι επιθυμίες συμπεριφέρονται ακριβώς όπως οι σε-

ξουαλικές, αλλά παραβλέπουν εντελώς τα γεννητικά όργανα ή τη φυσιολογική τους χρήση· τέτοιους ανθρώπους τους ονομάζουμε διαστρεφικούς. 3) Και τέλος, είναι εντυπωσιακό το ότι κάποια παιδιά, που εξ αυτού θεωρούνται έκφυλα, παρουσιάζουν πολύ πρώιμο ενδιαφέρον για τα γεννητικά τους όργανα, καθώς και σημάδια διέγερσης των γεννητικών τους οργάνων.

Κατανοεί κανείς ότι η ψυχάνάλυση προκάλεσε αίσθηση και αντιδράσεις όταν, ακουμπώντας εν μέρει και σ' αυτές τις τρεις πραγματικότητες, που ελάχιστα έχουν ληφθεί υπόψη, απέρριψε όλες τις δημοφιλείς απόψεις περί σεξουαλικότητας. Τα κύρια συμπεράσματά της είναι τα εξής:

α) Η σεξουαλική ζωή δεν ξεκινάει πρώτη φορά με την εφηβεία, αλλά εισάγεται κανείς σ' αυτή λίγο μετά τη γέννησή του, πράγμα που εκφράζεται ξεκάθαρα.

β) Είναι αναγκαίο να κάνει κανείς έναν αυστηρό διαχωρισμό ανάμεσα στις έννοιες σεξουαλικό και γενετήσιο. Η πρώτη είναι ευρύτερη έννοια και περιλαμβάνει πολλές δραστηριότητες που δεν συνδέονται επουδενί με τα γεννητικά όργανα.

γ) Η σεξουαλική ζωή περιλαμβάνει τη λειτουργία του να κερδίζει κανείς ευχαρίστηση από ζώνες του σώματος, κάτι που αργότερα υπηρετεί την αναπαραγωγή. Οι δύο αυτές λειτουργίες συχνά δεν αλληλεπικαλύπτονται.

Φυσικά, το κύριο ενδιαφέρον στρέφεται προς την πρώτη υπόθεση που κάνουμε, την πιο απρόσμενη όλων. Έχει φανερό ότι υπάρχουν στην πρώιμη παιδική ηλικία σημάδια σωματικής δραστηριότητας που μόνο μια παλιά προκατάληψη θα αρνιόταν να ονομάσει σεξουαλικά και που συνδέονται με ψυχικά φαινόμενα τα οποία θα συναντήσουμε στην ενήλικη ερωτική ζωή, όπως είναι η καθήλωση σε συγκεκριμένα αντικείμενα, η ζήλεια

κτλ. Πέρα απ' αυτό, όμως, είναι φανερό ότι αυτά τα φαινόμενα που αναδύονται στην πρώιμη παιδική ηλικία σχετίζονται με μια εξέλιξη που διέπεται από κανόνες, κλιμακώνονται με κανονικότητα, φτάνουν σε κορύφωση περίπου στο τέλος του πέμπτου έτους της ζωής, οπότε ακολουθεί μια παύση όπου επικρατεί η πρεμία. Κατά τη διάρκεια της παύσης αυτής σταματάει η πρόοδος, πολλά ξεχνιούνται και υποχωρούν. Μετά το τέλος της επονομαζόμενης λανθάνουσας περιόδου επανεκκινεί, με την έλευση της εφηβείας, η σεξουαλική ζωή, και θα μπορούσαμε να πούμε ότι ανθίζει εκ νέου. Βρισκόμαστε εδώ αντιμέτωποι με το γεγονός μιας *εκκίνησης* της σεξουαλικής ζωής σε *δύο χρόνους*, που είναι άγνωστη σε άλλα είδη εκτός του ανθρώπου και προφανώς είναι πολύ σημαντική για τη γένεση του ανθρώπου.⁴ Δεν είναι αδιάφορο το ότι τα συμβάντα αυτής της πρώιμης περιόδου της σεξουαλικότητας πέφτουν εξ ολοκλήρου θύμα της *νηπιακής αμνησίας*. Οι θεωρήσεις μας σχετικά με την αιτιολογία των νευρώσεων και η τεχνική της αναλυτικής θεραπείας συνδέονται με αυτές τις αντιλήψεις. Ακολουθώντας τις εξελικτικές διαδικασίες αυτής της πρώιμης περιόδου, βρήκαμε αποδείξεις και για άλλους ισχυρισμούς.

Το πρώτο όργανο που εμφανίζεται ως ερωτογενής ζώνη και θέτει στην ψυχή μια λιβιδινική απαίτηση είναι, από τη

4. Βλ. την υπόθεση ότι ο άνθρωπος κατάγεται από ένα θηλαστικό του οποίου το φύλο ωρίμαζε στην ηλικία των 5 ετών. Κάποια μεγάλη εξωτερική επιρροή πάνω στο είδος διατάραξε την ευθεία εξέλιξη της σεξουαλικότητας. Με αυτό θα μπορούσαν να σχετίζονται άλλες μετατροπές της σεξουαλικής ζωής του ανθρώπου σε σύγκριση με τα ζώα, όπως η αναστολή της περιοδικότητας της λίμπιντο και η χρήση του ρόλου της έμμηνης ρήσης στη σχέση των φύλων.

στιγμή της γέννησης, το στόμα. Όλη η ψυχική δραστηριότητα είναι εφεξής επιφορτισμένη με το καθήκον να καταφέρει να ικανοποιήσει την ανάγκη αυτής της ζώνης. Η ικανοποίηση αυτή βεβαίως υπηρετεί σε πρώτο επίπεδο την αυτοσυντήρηση μέσω της τροφής, αλλά δεν πρέπει να συγχέουμε τη φυσιολογία με την ψυχολογία. Από πολύ νωρίς γίνεται εμφανής μια ανάγκη ικανοποίησης στον επίμονο τρόπο που το παιδί ακατάπαυστα πιπιλάει, η οποία –παρόλο που έχει την αφετηρία της στη λήψη τροφής και ερεθίζεται από αυτήν– ωστόσο, ανεξάρτητα από το τάισμα, αποζητά να κερδίσει ευχαρίστηση και γι' αυτό μπορεί και πρέπει να ονομάζεται *σεξουαλική*.

Ήδη κατά τη διάρκεια αυτής της στοματικής φάσης προκύπτουν με την εμφάνιση των δοντιών μεμονωμένες σαδιστικές παρορμήσεις. Αυτές αποκτούν πολύ μεγαλύτερη έκταση κατά τη δεύτερη φάση, την οποία ονομάζουμε σαδιστική-πρωκτική, επειδή εδώ η ικανοποίηση αναζητάται στην επιθετικότητα και στη λειτουργία της αφόδευσης. Το δικαίωμά μας να αναγάγουμε τις επιθετικές τάσεις στη λίμπιντο το αιτιολογούμε θεωρώντας ότι ο σαδισμός είναι μια ανάμιξη από καθαρά λιβιδινικές και καθαρά καταστροφικές ενορμήσεις, μια ανάμιξη που στο εξής δεν πρόκειται να σταματήσει.⁵

Η τρίτη είναι η επονομαζόμενη φαλλική φάση, η οποία σαν κάποιος προάγγελος είναι σε μεγάλο βαθμό παρόμοια με την

5. Προκύπτει το ερώτημα αν η ικανοποίηση καθαρά καταστροφικών ενορμητικών ερεθισμών μπορεί να γίνει αισθητή ως ευχαρίστηση, αν απαντάται καθαρά καταστροφή χωρίς να προστίθεται λίμπιντο. Η ικανοποίηση της ενόρμησης θανάτου που έχει παραμείνει μέσα στο Εγώ μοιάζει να μην προκαλεί αισθήματα ευχαρίστησης, παρόλο που ο μαζοχισμός παρουσιάζει ένα μίγμα εντελώς ανάλογο με αυτό του σαδισμού.

τελική διαμόρφωση της σεξουαλικής ζωής. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι εδώ δεν παίζουν ρόλο τα γεννητικά όργανα και των δύο φύλων, αλλά μόνο το ανδρικό (φαλλός). Το θηλυκό γεννητικό όργανο μένει άγνωστο επί μακρόν, το παιδί, στην προσπάθειά του να καταλάβει τις σεξουαλικές διαδικασίες, αποδέχεται την αξιολογία θεωρία της αμάρας,* η οποία γενετικά μπορεί να αιτιολογηθεί.⁶

Με τη φαλλική φάση και κατά τη διάρκειά της η σεξουαλικότητα της πρώιμης παιδικής ηλικίας φτάνει στην κορύφωσή της και πλησιάζει τη δύση της. Το αγόρι και το κορίτσι έχουν εφεξής ξεχωριστά πεπρωμένα. Και τα δύο έχουν ξεκινήσει να θέτουν την πνευματική τους δραστηριότητα στην υπηρεσία των σεξουαλικών αναζητήσεων, και τα δύο ξεκινούν από την προϋπόθεση ότι ο γενικός κανόνας είναι η ύπαρξη του πέους. Αλλά τώρα χωρίζουν οι δρόμοι των φύλων. Το αγόρι εισέρχεται στην οιδιπόδεια φάση, ξεκινά να υποβληθεί με το χέρι του τη δραστηριότητα του πέους, ενώ την ίδια στιγμή φαντασιώνεται μια οποιαδήποτε σεξουαλική δραστηριότητα του ίδιου πάνω στη μητέρα, μέχρι να βιώσει, μέσω της συνδυασμένης επίδρασης που έχουν πάνω του μια απειλή ευνουχισμού και η θέα της έλλειψης πέους στο θηλυκό, το μεγαλύτερο τραύμα της ζωής του, που το εισάγει στη λανθάνουσα περίοδο με όλες τις συνέπειές της. Το κορίτσι βιώνει, αφού μάταια επιχειρεί να κάνει

* Παιδική σεξουαλική δοξασία κατά την οποία ο κόλπος συγχέεται με τον πρωκτό στη γυναίκα. (Σ.τ.Ε.)

6. Ακούμε συχνά για πρώιμους ερεθισμούς του αιδοίου, πολύ πιθανόν να πρόκειται, όμως, για ερεθισμούς στην κλειτορίδα, δηλαδή σε ένα ανάλογο του πέους όργανο, κάτι που δεν μας στερεί το δικαίωμα να ονομάζουμε τη φάση αυτή φαλλική.

το ίδιο με το αγόρι, την αναγνώριση της δικής της έλλειψης πέους, ή καλύτερα τη μειονεκτικότητα της κλειτορίδας της, με μόνιμες συνέπειες στη διαμόρφωση του χαρακτήρα· αυτή η πρώτη απογοήτευση μέσα στον ανταγωνισμό την οδηγεί συχνά να αποστραφεί αρχικά τη σεξουαλική ζωή εν γένει.

Θα ήταν παραπλανητικό να πιστέψει κανείς ότι αυτές οι τρεις φάσεις ρέουν η μία μετά την άλλη με τρόπο ομαλό· η μία προστίθεται στην άλλη, επιβάλλεται η μία στην άλλη και υπάρχουν η μία δίπλα στην άλλη. Στις πρώιμες φάσεις οι μεμονωμένες μερικές ενορμήσεις επιδιώκουν, ανεξάρτητα η μία από την άλλη, την αποκόμιση ευχαρίστησης. Στη φαλλική φάση ξεκινούν οι απαρχές μιας οργάνωσης η οποία τοποθετεί τις άλλες επιδιώξεις υπό την πρωτοκαθεδρία των γεννητικών οργάνων και σημαίνει την υπαγωγή της γενικής επιδίωξης της ευχαρίστησης στη σεξουαλική λειτουργία. Η οργάνωση αυτή ολοκληρώνεται όταν, μέσα από την εφηβεία, θα φτάσει σε μια τρίτη, γεννητική φάση. Τότε έχει δημιουργηθεί μια κατάσταση όπου: 1) κάποιες προηγούμενες λιβιδινικές επενδύσεις έχουν διατηρηθεί, 2) άλλες ενσωματώνονται στη σεξουαλική λειτουργία ως προκαταρκτικές, υποστηρικτικές δράσεις, η ικανοποίηση των οποίων προσφέρει την επονομαζόμενη προκαταρκτική ευχαρίστηση, και 3) άλλες επιδιώξεις αποκλείονται από την οργάνωση, είτε καταστέλλονται εντελώς (απωθούνται) είτε βιώνουν μιαν άλλη χρήση μέσα στο Εγώ, δημιουργούν γνωρίσματα του χαρακτήρα, υπόκεινται σε μετουσιώσεις με μεταθέσεις στόχου.

Αυτή η διεργασία δεν ολοκληρώνεται πάντα χωρίς ψεγάδια. Οι αναστολές στην εξέλιξή της γίνονται γνωστές σ' εμάς ως πολλαπλές διαταραχές της σεξουαλικής ζωής. Παρουσιάζονται

ως καθηλώσεις της λήμπιντο σε καταστάσεις φάσεων που έχουν παρέλθει, των οποίων η ανεξάρτητη από τον φυσιολογικό σεξουαλικό στόχο επιδίωξη σημειώνεται ως διαστροφή. Μια τέτοιου είδους αναστολή της εξέλιξης είναι, παραδείγματος χάριν, η ομοφυλοφυλία, όταν είναι έκδηλη. Η ανάλυση αποδεικνύει ότι σε όλες τις περιπτώσεις ενυπήρχε μια ομοφυλοφυλική σύνδεση με το αντικείμενο και ότι στην πλειονότητα των περιπτώσεων αυτή διατηρήθηκε, επίσης, σε *λανθάνουσα* κατάσταση. Οι σχέσεις περιπλέκονται διότι οι διεργασίες που κατά κανόνα απαιτούνται για να δημιουργηθεί το φυσιολογικό αποτέλεσμα δεν ολοκληρώνονται με κάποιον τρόπο ούτε απουσιάζουν, αλλά ολοκληρώνονται *μερικώς*, έτσι ώστε η τελική διαμόρφωση παραμένει εξαρτημένη από αυτές τις *ποσοτικές* αναλογίες. Η γεννητική οργάνωση έχει τότε όντως επιτευχθεί, ωστόσο είναι εξασθενημένη κατά όσα μέρη της λήμπιντο δεν είχαν συμμετοχή και παρέμειναν καθηλωμένα σε προγεννητικά αντικείμενα και σκοπούς. Αυτή η εξασθένιση γίνεται φανερή, όταν έχουμε γεννητική μη-ικανοποίηση ή όταν έχουμε πραγματικές δυσκολίες, στην τάση της λήμπιντο να επιστρέψει σε προηγούμενες προγεννητικές καθηλώσεις (*παλινδρόμηση*).

Κατά τη διάρκεια της μελέτης των σεξουαλικών λειτουργιών μπορέσαμε να κατακτήσουμε μια πρώτη, προκαταρκτική βεβαιότητα, πιο σωστά, μια αίσθηση για δύο παραδοχές, που αργότερα, όταν θα έχουμε διανύσει όλο το πεδίο, θα αποδειχθούν σημαντικές. Πρώτον, ότι τα φυσιολογικά και τα μη φυσιολογικά φαινόμενα τα οποία παρατηρούμε, δηλαδή η φαινομενολογία, απαιτούν μια περιγραφή από τη σκοπιά της δυναμικής και της οικονομίας (στη δική μας περίπτωση, της ποσοτικής κατανομής της λήμπιντο)· και δεύτερον, ότι η αιτιο-

λογία των διαταραχών που μελετάμε πρέπει να αναζητηθεί στην ιστορία της εξέλιξης, δηλαδή στην πρώιμη περίοδο του ατόμου.

4. Ψυχικές ποιότητες

Περιγράψαμε την οικοδόμηση της ψυχικής σκευής, τις ενέργειες ή δυνάμεις που δρουν μέσα σ' αυτήν, και παρακολούθησαμε με τη βοήθεια ενός εξέχοντος παραδείγματος πώς αυτές οι ενέργειες, κυρίως η λήμπιντο, οργανώνονται σε μία φυσιολογική λειτουργία που υπηρετεί τη διατήρηση του είδους. Τίποτα σε όλα αυτά δεν μας έδειξε τον εντελώς ιδιαίτερο χαρακτήρα του ψυχικού, εκτός, βεβαίως, από το εμπειρικό δεδομένο ότι αυτή η σκευή και αυτές οι ενέργειες αποτελούν το θεμέλιο αυτού που ονομάζουμε ψυχική ζωή. Στρεφόμεστε τώρα σ' αυτό που είναι ιδιάζον χαρακτηριστικό του εν λόγω ψυχικού, που σύμφωνα με μια εξαιρετικά διαδεδομένη άποψη ταυτίζεται μαζί του αποκλείοντας οτιδήποτε άλλο.

Το σημείο αφετηρίας αυτής της αναζήτησής μας το δίνει το ασύγκριτο δεδομένο, αυτό που αντιστέκεται σε κάθε εξήγηση και σε κάθε περιγραφή, η συνείδηση. Αν μιλά κανείς για συνείδηση, γνωρίζει, παρόλα αυτά, αδιαμεσολάβητα, από προσωπική εμπειρία, τι είναι αυτό που εννοείται.⁷

Πολλοί, τόσο μέσα όσο και έξω από την επιστήμη, αρκούνται να πιστεύουν ότι η μόνο η συνείδηση είναι το ψυχικό, οπότε η ψυχολογία δεν έχει να κάνει τίποτε άλλο από το να διακρίνει

7. Μια ακραία τάση, όπως ο συμπεριφορισμός που δημιουργήθηκε στην Αμερική, πιστεύει ότι μπορεί να οικοδομήσει μια ψυχολογία που θα παραβλέπει αυτό το θεμελιώδες γεγονός!

στο εσωτερικό της ψυχικής φαινομενολογίας ανάμεσα σε αντιλήψεις, συναισθήματα, διεργασίες της σκέψης και нηλημένες πράξεις. Αυτές οι συνειδητές διεργασίες όμως, κατά γενική ομολογία, δεν συνθέτουν μιαν αδιάκοπη, κλειστή και ολοκληρωμένη ακολουθία, ώστε να μην αποκλείεται κάτι άλλο που μπορεί να θεωρηθεί υλικές ή σωματικές συνοδευτικές διεργασίες του ψυχικού. Πρέπει να αποδώσει κανείς σ' αυτές τις συνοδευτικές διεργασίες μια μεγαλύτερη πληρότητα από αυτήν που αποδίδει στις ψυχικές ακολουθίες, καθώς κάποιες από αυτές έχουν συνειδητές παράλληλες διεργασίες, άλλες όμως όχι. Επομένως τείνει κανείς να αναγνωρίσει ότι εργασία της ψυχολογίας είναι να δώσει έμφαση σ' αυτές τις σωματικές διεργασίες, να αναγνωρίσει σ' αυτές το πραγματικό ψυχικό και να αναζητήσει μιαν άλλη εκτίμηση για τις συνειδητές διεργασίες. Αντ' αυτού, ερίζουν τώρα οι περισσότεροι φιλόσοφοι, αλλά και πολλοί άλλοι, εξηγώντας ότι ένα ασυνείδητο ψυχικό συνιστά παραλογισμό.

Ακριβώς αυτό πρέπει να κάνει η ψυχανάλυση, και αυτή είναι η δεύτερη θεμελιώδης υπόθεσή της. Ερμηνεύει τις επονομαζόμενες σωματικές συνοδευτικές διεργασίες ως το πραγματικό ψυχικό, και κάνοντας αυτό παραβλέπει, αρχικά, την ποιότητα της συνείδησης. Δεν είναι μόνη σ' αυτό. Κάποιοι στοχαστές, π.χ. ο Th. Lipps, έχουν εκφράσει το ίδιο με τις ίδιες ακριβώς λέξεις, ενώ η γενική ανεπάρκεια της κυρίαρχης αντίληψης περί του ψυχικού είχε ως συνέπεια η ένταξη μιας έννοιας του ασυνειδήτου στην ψυχολογική σκέψη να γίνεται όλο και πιο επείγουσα, παρόλο που με μια τόσο ακαθόριστη και δυσνόητη χρήση δεν μπορούσε να κερδίσει καμία επιρροή στην επιστήμη.

Επομένως, μοιάζει η διαφορά ανάμεσα στην ψυχανάλυση

και τη φιλοσοφία να πρόκειται απλώς για ένα αδιάφορο ζήτημα ορισμού, για το αν κανείς πρέπει να δώσει το όνομα του ψυχικού στη μία ή την άλλη ακολουθία διεργασιών. Στην πραγματικότητα, το βήμα αυτό έχει αποκτήσει μέγιστη σημασία. Ενώ στην ψυχολογία του συνειδητού δεν προχωρούσε κανείς ποτέ πέρα από τέτοιες χασματώδεις, προφανώς από αλλού εξαρτώμενες ακολουθίες διεργασιών, η άλλη αντίληψη, ότι το ψυχικό είναι καθαυτό ασυνείδητο, έχει επιτρέψει στην ψυχολογία να μετατραπεί σε μια φυσική επιστήμη όπως όλες οι άλλες. Οι διεργασίες που την απασχολούν είναι καθαυτές μη αναγνωρίσιμες, όπως συμβαίνει και στις άλλες επιστήμες, στις χημικές ή τις φυσικές, αλλά είναι εφικτό να διαπιστώσει κανείς τους κανόνες στους οποίους υπακούουν, να παρακολουθήσει για μεγάλα διαστήματα και χωρίς χάσματα τις σχέσεις και τις αλληλεξαρτήσεις που διέπουν αυτούς τους κανόνες, δηλαδή αυτό που ονομάζει κανείς κατανόηση του εκάστοτε πεδίου φυσικών φαινομένων. Αυτό δεν μπορεί να συμβεί δίχως καινούργιες υποθέσεις και δίχως τη δημιουργία καινούργιων εννοιών, ωστόσο αυτές δεν πρέπει να περιφρονηθούν σαν να ήταν δική μας αμνηχανία, αλλά να εκτιμηθούν ως εμπλουτισμός της επιστήμης. Διεκδικούν μιαν αξία προσέγγισης, όπως και οι αντίστοιχες βοηθητικές διανοητικές κατασκευές σε άλλες φυσικές επιστήμες, ενώ αναμένουν να μεταβληθούν, να διορθωθούν και να προσδιοριστούν λεπτότερα οι ορισμοί τους μέσα από τη συσσώρευση και τη διήθηση της εμπειρίας. Προσδοκούμε, βεβαίως, οι θεμελιώδεις έννοιες της νέας επιστήμης, οι αρχές της (ενόρμηση, νευρική ενέργεια κ.ά.) να παραμείνουν για μακρό χρονικό διάστημα τόσο αόριστες όσο και αυτές των παλαιότερων επιστημών (δύναμη, μάζα, έλξη).

Όλες οι επιστήμες στηρίζονται σε παρατηρήσεις και εμπειρίες που η ψυχική μας σκευή διαμεσολαβεί. Εφόσον, όμως, η δική μας επιστήμη έχει ως αντικείμενό της αυτήν τη σκευή, η αναλογία αυτή βρίσκει εδώ το όριό της. Κάνουμε τις παρατηρήσεις μας χρησιμοποιώντας τον ίδιο αντιληπτικό μηχανισμό, με τη βοήθεια εκείνων ακριβώς των χασμάτων του ψυχικού, συμπληρώνοντας τις παραλείψεις με εύλογα συμπεράσματα και μεταφράζοντάς τες σε συνειδητό υλικό. Έτσι, κατασκευάζουμε, τρόπον τινά, μια συνειδητή ακολουθία συμπληρωμάτων για το ασυνείδητο ψυχικό. Η σχετική βεβαιότητα της επιστήμης μας για το ψυχικό εδράζεται σ' αυτά τα αναπόφευκτα συμπεράσματα. Όποιος εμβαθύνει σ' αυτήν την εργασία θα δει ότι η τεχνική μας αντέχει σε κάθε κριτική.

Κατά τη διάρκεια αυτής της εργασίας μάς επιβάλλονται εκείνες οι διακρίσεις τις οποίες σημειώνουμε ως ψυχικές ποιότητες. Αυτό που ονομάζουμε συνειδητό δεν χρειάζεται να το χαρακτηρίσουμε, ταυτίζεται με τη συνείδηση όπως τη χρησιμοποιούν οι φιλόσοφοι και με τη λαϊκή περί αυτής αντίληψη. Ό,τι άλλο αποδίδεται στο ψυχικό είναι για εμάς το ασυνείδητο. Σύντομα θα οδηγηθούμε στην υπόθεση ότι εντός αυτού του ασυνείδητου υπάρχει ένας σημαντικός διαχωρισμός. Κάποιες διεργασίες εύκολα γίνονται συνειδητές, μετά δεν είναι πια, μπορούν ωστόσο να ξαναγίνουν χωρίς κόπο, κατά το κοινώς λεγόμενο, μπορούν να αναπαραχθούν ή να ανασυρθούν στη μνήμη. Αυτό για μας αποτελεί προειδοποίηση ότι η συνείδηση δεν είναι παρά μια φευγαλέα κατάσταση. Ό,τι είναι συνειδητό, είναι τέτοιο για μια στιγμή μόνο. Αν αυτό δεν επιβεβαιώνεται από τις αισθητηριακές μας αντιλήψεις, πρόκειται για μια φαινομενική, μόνον, αντίφαση· αυτή προέρχεται από το γεγονός

ότι τα ερεθίσματα της αισθητηριακής μας αντίληψης μπορούν να διαρκούν για μακρύτερα χρονικά διαστήματα, έτσι ώστε η αντίληψη να μπορεί να επαναληφθεί. Όλη αυτή η κατάσταση γίνεται σαφής αν αναλογιστούμε τη συνειδητή παρατήρηση των διεργασιών της σκέψης μας, που κι αυτή έχει χρονική διάρκεια, όμως μπορεί μέσα σε μια στιγμή να έχει ήδη λήξει. Ό,τι ασυνείδητο έχει αυτή η συμπεριφορά, ό,τι μπορεί να ανταλλάξει έτσι εύκολα την ασυνείδητη με τη συνειδητή κατάσταση, προτιμάμε ως εκ τούτου να το ονομάζουμε συνειδητοποιήσιμο ή *προσυνειδητό*. Η εμπειρία μάς έχει διδάξει ότι σπάνια μια ψυχική διεργασία είναι τόσο περίπλοκη ώστε δεν θα ήταν δυνατόν να παραμείνει ενδεχομένως προσυνειδητή, ακόμη κι αν κατά κανόνα τείνει προς το συνειδητό, όπως συνηθίζουμε να λέμε.

Άλλες ψυχικές διεργασίες και περιεχόμενα δεν μεταβαίνουν εύκολα στο συνειδητό, πρέπει να προκύψουν ως συμπέρασμα, ως εικασία και να μεταφραστούν σε συνειδητή έκφραση, όπως περιγράψαμε. Γι' αυτές διατηρούμε το όνομα του πραγματικά ασυνειδήτου. Αποδώσαμε, λοιπόν, στις ψυχικές διεργασίες τρεις ποιότητες, είναι είτε συνειδητές, είτε προσυνειδητές, είτε ασυνείδητες. Η διάκριση ανάμεσα στις τρεις κλάσεις των περιεχομένων που φέρουν αυτές τις ποιότητες δεν είναι ούτε απόλυτη ούτε μόνιμη. Αυτό που είναι προσυνειδητό γίνεται, όπως βλέπουμε –χωρίς τη δική μας συμμετοχή–, ασυνείδητο, το ασυνείδητο μπορεί με δική μας προσπάθεια να γίνει συνειδητό, και εδώ μάς επιτρέπεται να έχουμε την αίσθηση ότι συχνά υπερβαίνουμε πολύ ισχυρές αντιστάσεις. Όταν κάνουμε την προσπάθεια μαζί με ένα άλλο άτομο, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η συνειδητή συμπλήρωση των χασμάτων που υπάρχουν στην αντίληψή του, η κατασκευή που του προτείνουμε, δεν σημαίνει απαραίτητα

ότι του έχει ήδη γίνει συνειδητό το εν λόγω ασυνείδητο περιεχόμενο. Αντιθέτως, το περιεχόμενο αυτό του είναι αρχικά διαθέσιμο υπό μορφή διπλής καθήλωσης, μία φορά στη συνειδητή ανακατασκευή που άκουσε και, πέρα απ' αυτό, στην πρωταρχική ασυνείδητη κατάσταση. Η επίμονη προσπάθεια που κάνουμε πετυχαίνει τότε συνήθως τα μέγιστα όταν αυτό το ασυνείδητο γίνεται στο ίδιο το άτομο συνειδητό, έτσι ώστε οι δύο καθηλώσεις να συμπέσουν. Το μέτρο της προσπάθειάς μας, σύμφωνα με το οποίο υπολογίζουμε την αντίσταση στο να γίνει κάτι συνειδητό, έχει διαφορετικό μέγεθος για κάθε μεμονωμένη περίπτωση. Παραδείγματος χάριν, ό,τι στην αναλυτική αντιμετώπιση αποτελεί επιτυχία της προσπάθειάς μας μπορεί επίσης να συμβεί αυθόρμητα, ένα κατά τα άλλα ασυνείδητο περιεχόμενο μπορεί να μετατραπεί σε προσυνειδητό και μετά να γίνει συνειδητό, όπως συμβαίνει ευρέως στις ψυχτικές καταστάσεις. Από αυτό συμπεραίνουμε ότι η διατήρηση συγκεκριμένων εσωτερικών αντιστάσεων αποτελεί προϋπόθεση της ομαλότητας. Κατά κανόνα επιτυγχάνεται μια χαλάρωση αντιστάσεων, και άρα μια προέλαση ασυνειδήτου περιεχομένου, στην κατάσταση του ύπνου, κι έτσι, δημιουργείται η προϋπόθεση για την κατασκευή των ονείρων. Αντιστρόφως, μπορεί προσωρινά να χαθεί η πρόσβαση στο προσυνειδητό περιεχόμενο, αντιστάσεις να το αποκλείσουν, όπως συμβαίνει όταν προσωρινά ξεχνάμε (κάτι μας διαφεύγει), ή μπορεί μια προσυνειδητή σκέψη να μετατεθεί στο ασυνείδητο, πράγμα που μοιάζει να αποτελεί την προϋπόθεση του αστείου. Θα δούμε ότι μια τέτοια οπισθοχωρητική μεταβολή προσυνειδητών περιεχομένων (ή διεργασιών) στην ασυνείδητη κατάσταση παίζει μεγάλο ρόλο στην πρόκληση νευρωτικών διαταραχών.

Η θεωρία των τριών ποιότητων του ψυχικού,* όπως γενικά και απλουστευμένα παρουσιάζεται εδώ, μοιάζει περισσότερο να είναι μια απαραγνώριστη πηγή σύγχυσης, παρά μια συμβολή στη διαφώτισή μας. Δεν πρέπει όμως να ξεχνάμε ότι στην πραγματικότητα δεν είναι μια θεωρία, αλλά μια λογοδοσία για όσα προέκυψαν από τα δεδομένα των παρατηρήσεών μας, η οποία διατηρείται όσο το δυνατόν πιο κοντά σ' αυτά και δεν προσπαθεί να τα εξηγήσει. Οι περιπλοκές που αποκαλύπτει μπορεί να βοηθήσουν στην κατανόηση των συγκεκριμένων δυσκολιών που η έρευνά μας πρέπει να αντιμετωπίσει. Είναι βέβαια πιθανό να πλησιάσουμε περισσότερο αυτήν τη θεωρία αν παρακολουθήσουμε τις σχέσεις που προκύπτουν ανάμεσα στις ψυχικές ποιότητες και τις υποτιθέμενες εκ μέρους μας περιοχές, ή τους θεσμούς που διέπουν την ψυχική σκευή. Ωστόσο, κι αυτές οι σχέσεις κάθε άλλο παρά απλές είναι.

Η συνειδητότητα συνδέεται πάνω απ' όλα με τα ερεθίσματα που τα αισθητήρια όργανά μας παίρνουν από τον εξωτερικό κόσμο. Είναι λοιπόν, από τοπική άποψη, ένα φαινόμενο που συμβαίνει στον εξωτερικό φλοιό του Εγώ. Λαμβάνουμε βέβαια και συνειδητές πληροφορίες από το εσωτερικό του σώματος, τα συναισθήματα, που μάλιστα επηρεάζουν την ψυχική μας ζωή πιο επιτακτικά απ' όσο οι εξωτερικές αισθητηριακές αντιλήψεις, ενώ κάτω από κάποιες συγκεκριμένες συνθήκες τα αισθητήρια όργανα μεταφέρουν συναισθήματα, αισθήματα πόνου, εκτός από όσα ειδικά αντιλαμβάνονται. Επειδή όμως

* Υπό τη φροϋδική σημασία της λέξης, που σημαίνει τον χωρισμό του ψυχικού οργάνου σε τρία συστήματα, σε τρεις θεσμούς (ασυνείδητο, προσυνειδητό, συνειδητό, ή Αυτό, Εγώ, Υπερεγώ). (Σ.τ.Ε.)

αυτά τα συναισθήματα, όπως ονομάζονται για να διακρίνονται από τις συνειδητές αισθητηριακές αντιλήψεις, έχουν κατά τον ίδιο τρόπο την αφετηρία τους στα τερματικά όργανα, και εμείς τα εκλαμβάνουμε όλα αυτά ως προέκταση, ως συνέχεια του φλοιώδους στρώματος, μπορούμε να υποστηρίξουμε την παραπάνω υπόθεση. Η διαφορά θα ήταν μόνο ότι για τα τερματικά όργανα των αισθημάτων και των συναισθημάτων το ίδιο το σώμα θα έπαιρνε τη θέση του εξωτερικού κόσμου.

Συνειδητές διεργασίες στην περιφέρεια του Εγώ, όλα τα υπόλοιπα μέσα στο Εγώ ασυνείδητα, αυτή θα ήταν η απλούστερη κατάσταση που θα έπρεπε να θεωρήσουμε ως προϋπόθεση. Μπορεί πραγματικά έτσι να συμβαίνει στα ζώα, στον άνθρωπο όμως έρχεται να προστεθεί μια περιπλοκή μέσω της οποίας και οι εσωτερικές διεργασίες μπορούν μέσα στο Εγώ να προσλάβουν την ποιότητα της συνειδητότητας. Αυτό είναι έργο της γλωσσικής λειτουργίας, η οποία συνδέει στενά τα περιεχόμενα του Εγώ με μνημονικά υπολείμματα των οπτικών, κυρίως όμως των ακουστικών, αντιλήψεων. Ξεκινώντας από εκεί η αντιλαμβανόμενη περιφέρεια του φλοιώδους στρώματος μπορεί να διεγερθεί πολύ ευρύτερα και εκ των έσω, εσωτερικές διεργασίες όπως ακολουθίες παραστάσεων και διεργασίες της σκέψης μπορούν να γίνουν συνειδητές, ενώ απαιτείται ένας ειδικός μηχανισμός που διακρίνει ανάμεσα στις δύο πιθανότητες, ο επονομαζόμενος *έλεγχος της πραγματικότητας*. Η εξίσωση αντίληψη-πραγματικότητα (εξωτερικός κόσμος) έχει καταστεί παρωχημένη. Παρανοήσεις, που εύκολα τώρα προκύπτουν κατά κανόνα στα όνειρα, ονομάζονται *παραισθήσεις*.

Το εσωτερικό του Εγώ, που κατά κύριο λόγο περικλείει τις διεργασίες της σκέψης, έχει την ποιότητα του προσυνειδητού.

Η ποιότητα αυτή είναι χαρακτηριστική για το Εγώ, αφορά μόνον αυτό. Δεν θα ήταν όμως ορθό να θέσουμε ως προϋπόθεση για την προσυνειδητή κατάσταση τη σύνδεση με τα μνημονικά υπολείμματα της γλώσσας. Αντιθέτως, η προσυνειδητή κατάσταση είναι ανεξάρτητη από αυτά, ακόμη κι αν η προϋποτιθέμενη ύπαρξη της γλώσσας μάς επιτρέπει να συμπεράνουμε με σιγουριά την προσυνειδητή φύση της διεργασίας. Ωστόσο, η προσυνειδητή κατάσταση, διακεκριμένη, από τη μια πλευρά, μέσω της πρόσβασής της στη συνείδηση, και, από την άλλη, μέσω της σύνδεσής της με τα γλωσσικά υπολείμματα, είναι κάτι το ιδιαίτερο, η φύση του οποίου δεν εξαντλείται σ' αυτά τα δύο χαρακτηριστικά. Η απόδειξη γι' αυτό είναι ότι μεγάλα μέρη του Εγώ, και κυρίως του Υπερεγώ, που δεν μπορεί κανείς να μην του αποδώσει τον χαρακτήρα του προσυνειδητού, παραμένουν συνήθως υπό τη φαινομενολογική έννοια ασυνείδητα. Αργότερα θα προσπαθήσουμε να συλλάβουμε το πρόβλημα που αποτελεί την πραγματική φύση του προσυνειδητού.

Το ασυνείδητο είναι η μοναδική ποιότητα που κυριαρχεί μέσα στο Αυτό. Αυτό και ασυνείδητο είναι τόσο στενά συνδεδεμένα όπως Εγώ και προσυνειδητό, μάλιστα η σχέση εδώ είναι ακόμη πιο αποκλειστική. Μια ματιά στην ιστορία της εξέλιξης του προσώπου και της ψυχικής του σκευής μάς επιτρέπει να διαπιστώσουμε μια σημαντική διάκριση μέσα στο Αυτό. Αρχικά, βέβαια, τα πάντα ήταν Αυτό, το Εγώ εξελίχθηκε από το Αυτό μέσω της συνεχούς επιρροής του εξωτερικού κόσμου. Κατά τη διάρκεια αυτής της αργής εξέλιξης κάποια περιεχόμενα του Αυτού άλλαξαν και εισήλθαν στην προσυνειδητή κατάσταση, και έτσι, έγιναν δεκτά μέσα στο Εγώ. Άλλα παρέμειναν απαράλλαχτα στο Αυτό και αποτελούν τον δυσπρόσιτο πυρήνα του.

Ωστόσο, κατά τη διάρκεια αυτής της εξέλιξης το νεαρό, και αδύναμο, Εγώ επανανοηματοποίησε κάποια περιεχόμενα που ήδη είχε δεχτεί πίσω στην ασυνείδητη κατάσταση, τα άφησε να χαθούν, και συμπεριφέρθηκε με τον ίδιο τρόπο επίσης απέναντι σε κάποιες νέες εντυπώσεις, που θα μπορούσε να δεχτεί, ώστε αυτές, αφού απορρίφθηκαν, μπόρεσαν να αφήσουν ένα ίχνος μόνο μέσα στο Αυτό. Αυτό το τελευταίο μέρος του Αυτού, λαμβάνοντας υπόψη το πώς δημιουργήθηκε, το ονομάζουμε απωθημένο. Λίγη σημασία έχει ότι δεν μπορούμε πάντα να διακρίνουμε σαφώς ανάμεσα στις δύο αυτές κατηγορίες μέσα στο Αυτό. Αντιστοιχούν, περίπου, στη διάκριση ανάμεσα σε ό,τι έφερε μαζί του από την αρχή και σε ό,τι απέκτησε κατά την εξέλιξη του Εγώ.

Ωστόσο, αν έχουμε αποφασίσει ότι η ψυχική σκευή αναλύεται τοπικά σε Εγώ και Αυτό, και ότι παράλληλα τρέχει η διάκριση ανάμεσα στη συνειδητή και την προσυνειδητή ποιότητα, και αν θεωρούμε ότι αυτή η ποιότητα είναι ένα σημάδι της διάκρισης, και όχι η ουσία της, τότε πού έγκειται η πραγματική φύση της κατάστασης, η οποία στο Αυτό αποκαλύπτεται μέσα από την ασυνείδητη ποιότητα, στο Εγώ μέσα από την προσυνειδητή, και ποια είναι η διαφορά ανάμεσα στα δύο;

Προς το παρόν δεν γνωρίζουμε τίποτα επί αυτού, και οι λιγότερες γνώσεις μας φωτίζουν θλιβερά το βαθύ σκοτάδι αυτής της άγνοιας. Εδώ προσεγγίσαμε το πραγματικό μυστικό του ψυχικού, που ακόμη δεν έχει αποκαλυφθεί. Εικάζουμε, όπως έχουμε συνηθίσει και από άλλες φυσικές επιστήμες, ότι στην ψυχική ζωή δρα ένα είδος ενέργειας, αλλά μας λείπουν όλα τα σημεία στήριξης ώστε να προσεγγίσουμε τη γνώση της ενέργειας αυτής μέσω αναλογιών με άλλες μορφές ενέργειας.

Πιστεύουμε ότι η νευρική ή ψυχική ενέργεια παίρνει δύο μορφές, μία ευκίνητη και μία μάλλον δεσμευμένη, μιλάμε για επενδύσεις και υπερεπενδύσεις των περιεχομένων και αποτολμάμε ακόμη και την εικασία ότι μια «υπερεπένδυση» κατασκευάζει ένα είδος σύνθεσης διαφόρων διεργασιών όπου η ελεύθερη ενέργεια μετατρέπεται σε δεσμευμένη. Πιο πέρα δεν έχουμε προχωρήσει, αλλά διατηρούμε τη γνώμη ότι και η διαφορά της ασυνείδητης από την προσυνειδητή κατάσταση βρίσκεται σε έναν τέτοιου είδους δυναμικό συσχετισμό, ο οποίος θα μας έκανε να καταλάβουμε ότι μπορεί η μία κατάσταση να μετατραπεί στην άλλη, είτε αυθόρμητα είτε με τη δική μας ενέργεια.

Πίσω απ' όλες αυτές τις αβεβαιότητες βρίσκεται ωστόσο μια νέα πραγματικότητα, την ανακάλυψη της οποίας οφείλουμε στην ψυχαναλυτική έρευνα. Μάθαμε ότι οι διεργασίες στο ασυνείδητο ή στο Αυτό υπακούουν σε άλλους νόμους απ' ό,τι εκείνες στο προσυνειδητό Εγώ. Τους νόμους αυτούς τους ονομάζουμε στο σύνολό τους *πρωτογενή διαδικασία*, σε αντιδιαστολή με τη *δευτερογενή διαδικασία*, η οποία ορίζει τα τεκταινόμενα στο προσυνειδητό, στο Εγώ. Έτσι, η σπουδή των ψυχικών ποιοτήτων δεν απέβη τελικώς άκαρπη.

5. Παρατηρήσεις σχετικά με την ερμηνεία των ονείρων

Η εξέταση κανονικών, σταθερών καταστάσεων, όπου τα όρια ανάμεσα στο Εγώ και το Αυτό έχουν μείνει ασφαλή και αμετακίνητα μέσω αντιστάσεων (αντεπενδύσεων) και όπου το Υπερεγώ δεν διαχωρίζεται από το Εγώ, διότι και τα δύο εργάζονται σε σύμπτυξη, θα ήταν μια εξέταση που δεν θα μας διαφώ-

τιζε και πολύ. Αυτό που μπορεί να μας βοηθήσει είναι όλες οι καταστάσεις σύγκρουσης και ταραχής, όταν το περιεχόμενο του ασυνειδήτου Αυτού επιχειρεί να εισβάλει στο Εγώ και στο συνειδητό και το Εγώ αμύνεται εκ νέου απέναντι σ' αυτήν τη διάρρηξη. Μόνον υπ' αυτές τις συνθήκες μπορούμε να κάνουμε εκείνες τις παρατηρήσεις που επιβεβαιώνουν ή διορθώνουν τις πληροφορίες μας για τους δύο παρτενέρ. Μια τέτοια κατάσταση είναι ο νυχτερινός ύπνος, γι' αυτό και η ψυχική δραστηριότητα κατά τη διάρκεια του ύπνου, την οποία αντιλαμβανόμαστε ως όνειρο, είναι για μας το ευνοϊκότερο αντικείμενο μελέτης. Έτσι, αποφεύγουμε τη συχνή κατηγορία ότι κατασκευάζουμε την κανονική ψυχική ζωή σύμφωνα με ευρήματα της παθολογίας, διότι το όνειρο συμβαίνει τακτικά στη ζωή κανονικών ανθρώπων, όσο κι αν ξεχωρίζουν τα χαρακτηριστικά του απ' ό,τι παράγει η ζωή μας όσο είμαστε ξύπνιοι. Το όνειρο μπορεί, όπως είναι ευρέως γνωστό, να είναι συγκεχυμένο, ακατανόητο, εντελώς ανόητο, οι πληροφορίες που μεταφέρει μπορεί να αντικρούουν όλη μας τη γνώση για την πραγματικότητα, ενώ συμπεριφερόμαστε σαν φρενοβλαβείς όταν, όσο ονειρευόμαστε, αποδίδουμε στα περιεχόμενα του ονείρου χαρακτήρα αντικειμενικής πραγματικότητας.

Μπαίνουμε στον δρόμο προς την κατανόηση («ερμηνεία») του ονείρου υποθέτοντας ότι αυτό που θυμόμαστε, αφού έχουμε ξυπνήσει, ως όνειρο δεν είναι η πραγματική διεργασία του ονείρου αλλά μόνο ένα προπέτασμα πίσω από το οποίο αυτή κρύβεται. Αυτή είναι η δική μας διάκριση ανάμεσα σε ένα *έκδηλο περιεχόμενο του ονείρου* και τις *λανθάνουσες σκέψεις* του ονείρου. Τη διεργασία που οδήγησε από τις τελευταίες στο πρώτο την ονομάζουμε *εργασία του ονείρου*. Η μελέτη της

εργασίας του ονείρου μάς διδάσκει με ένα έξοχο παράδειγμα πώς ασυνείδητο υλικό από το Αυτό, πρωταρχικό και απωθημένο, επιβάλλεται στο Εγώ, γίνεται προσυνειδητό και μέσω της αντίδρασης του Εγώ γνωρίζει εκείνες τις αλλαγές που εμείς ξέρουμε ως *παραμόρφωση του ονείρου*. Δεν υπάρχει κανένα χαρακτηριστικό του ονείρου που να μη βρίσκει την εξήγησή του με αυτόν τον τρόπο.

Καλύτερα να ξεκινήσουμε με τη διαπίστωση ότι υπάρχουν δύο ειδών αφορμές για τη δημιουργία του ονείρου. Είτε κάποια κατά τα άλλα καταπιεσμένη ενορμητική διέγερση (μια ασυνείδητη επιθυμία) βρήκε, ενώ κοιμόμασταν, τη δύναμη να εμφανιστεί μέσα στο Εγώ είτε μια επίδιωξη που μας έμεινε από τον ξύπνιο μας, μια προσυνειδητή ακολουθία σκέψεων μαζί με όλες τις συναρτώμενες αντιφάσεις που διεγείρει, ενισχύθηκε, κατά τον ύπνο, από κάποιο ασυνείδητο στοιχείο. Δηλαδή όνειρα που προέρχονται από το Αυτό ή από το Εγώ. Ο μηχανισμός της δημιουργίας του ονείρου είναι και για τις δύο περιπτώσεις ο ίδιος, όπως ίδια είναι και η δυναμική προϋπόθεση. Το Εγώ αποδεικνύει ότι προέκυψε σε δεύτερο χρόνο από το Αυτό, διακόπτοντας προσωρινά τις λειτουργίες του και επιτρέποντας την επιστροφή σε μια πρότερη κατάσταση. Ο ορθός τρόπος για κάτι τέτοιο είναι η διακοπή της σύνδεσής του με τον εξωτερικό κόσμο και η απόσυρση των επενδύσεών του από τα αισθητήρια όργανα. Δικαίως μπορεί κανείς να πει ότι με τη γέννηση προκύπτει και μια ενόρμηση να επιστρέψει κανείς στη ζωή μέσα στη μήτρα που εγκατέλειψε, μια ενόρμηση του ύπνου. Ο ύπνος είναι μια τέτοιου είδους επιστροφή στο μητρικό σώμα. Εφόσον το ξύπνιο Εγώ ορίζει την κινητικότητα, αυτή η λειτουργία παραλύει στον ύπνο, κι έτσι, ένα μεγάλο μέρος των αναστολών

που είχαν επιβληθεί στο ασυνείδητο Αυτό καθίστανται περιττές. Η απόσυρση ή υποχώρηση αυτών των «αντεπενδύσεων» επιτρέπει τώρα στο Αυτό έναν βαθμό ελευθερίας, που προς το παρόν είναι αβλαβής. Οι αποδείξεις για τη συμμετοχή του ασυνείδητου Αυτού στη δημιουργία του ονείρου είναι πλούσιες και επιτακτικής φύσεως: α) Η μνήμη των ονείρου είναι πολύ ευρύτερη από τη μνήμη στην ξύπνια κατάσταση. Το όνειρο φέρνει αναμνήσεις που ο ονειρευόμενος έχει ξεχάσει, στις οποίες δεν είχε πρόσβαση στον ξύπνιο του. β) Το όνειρο κάνει απεριόριστη χρήση γλωσσικών συμβόλων, τη σημασία των οποίων ο ονειρευόμενος συνήθως δεν τη γνωρίζει. Μπορούμε όμως να επιβεβαιώσουμε το νόημά τους μέσα από την εμπειρία μας. Πιθανόν να κατάγονται από προηγούμενες φάσεις της γλωσσικής εξέλιξης. γ) Η μνήμη του ονείρου αναπαράγει πολύ συχνά εντυπώσεις από την πρώιμη παιδική ηλικία του ονειρευόμενου, για τις οποίες μπορούμε με ακρίβεια να ισχυριστούμε όχι μόνο ότι είναι ξεχασμένες, αλλά και ότι μετατράπηκαν σε ασυνείδητες μέσω απώθησης. Σ' αυτό βασίζεται η συνήθως απαραίτητη βοήθεια που μας δίνει το όνειρο στην ανακατασκευή της πρώιμης ηλικίας του ονειρευόμενου, κάτι που επιχειρούμε κατά την αναλυτική θεραπεία των νευρώσεων. δ) Πέραν αυτού, το όνειρο φέρνει στο προσκήνιο περιεχόμενα που δεν μπορεί να προέρχονται ούτε από την ώριμη ζωή ούτε από την ξεχασμένη παιδική ηλικία του ονειρευόμενου. Είμαστε αναγκασμένοι να τα θεωρήσουμε κομμάτι της *αρχαϊκής* κληρονομιάς που το παιδί, επηρεασμένο από τα βιώματα των προγόνων του, φέρνει μαζί του στον κόσμο πριν από κάθε δική του εμπειρία. Αντιστοιχίες με αυτό το φυλογενετικό υλικό βρίσκουμε στους πιο παλιούς θρύλους της ανθρωπότητας και στην επιβίωση

κάποιων εθίμων. Έτσι, το όνειρο γίνεται μια όχι ευκαταφρόνητη πηγή για την ανθρώπινη προϊστορία.

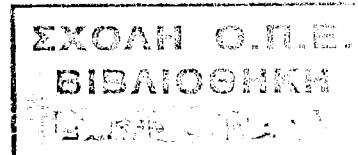
Αυτό, όμως, που καθιστά το όνειρο τόσο ανεκτίμητο για τη δική μας θεώρηση είναι το γεγονός ότι όταν το ασυνείδητο υλικό εισβάλλει στο Εγώ φέρνει μαζί του τους τρόπους με τους οποίους εργάζεται. Με αυτό θέλουμε να πούμε ότι η μεταχείριση που κατά την πορεία της εργασίας του ονείρου υφίστανται οι προσυνειδητές σκέψεις στις οποίες (το ασυνείδητο υλικό) έχει βρει την έκφρασή του, είναι όμοια με αυτήν που θα υφίσταντο αν επρόκειτο για ασυνείδητα μέρη του Αυτού. Επιπλέον, στην άλλη περίπτωση της δημιουργίας του ονείρου οι προσυνειδητές σκέψεις, που έχουν ενισχυθεί από την ασυνείδητη ενορμητική διέγερση, υποβιβάζονται στην ασυνείδητη κατάσταση. Μόνο με αυτόν τον τρόπο μαθαίνουμε ποιοι νόμοι διέπουν τις διαδικασίες στο ασυνείδητο και πώς διακρίνονται από τους γνωστούς μας κανόνες της εν εγρηγόρει σκέψης. Η εργασία του ονείρου είναι, λοιπόν, στην ουσία, μια περίπτωση ασυνείδητης επεξεργασίας προσυνειδητών διεργασιών της σκέψης. Για να χρησιμοποιήσουμε μια μεταφορά από την ιστορία: οι εισβολείς μεταχειρίζονται την κατακτημένη χώρα όχι σύμφωνα με το δίκαιο που ισχύει εκεί, αλλά σύμφωνα με το δικό τους δίκαιο. Αναμφισβήτητα, ωστόσο, το αποτέλεσμα της εργασίας του ονείρου είναι ένας συμβιβασμός. Στην επιβεβλημένη παραμόρφωση της ασυνείδητης ύλης και στις συχνά πολύ ανεπαρκείς απόπειρες να δοθεί στο σύνολο μια μορφή αποδεκτή από το Εγώ (δευτερογενής επεξεργασία) μπορεί κανείς να αναγνωρίσει την επιρροή της οργάνωσης του Εγώ, που δεν έχει ακόμη παραλύσει. Αυτή είναι, στη μεταφορά που χρησιμοποιήσαμε πιο πάνω, η έκφραση της επίμονης αντίστασης των υποδουλωμένων.

Οι νόμοι που διέπουν τις διεργασίες στο ασυνείδητο, οι οποίοι με τον τρόπο αυτόν μας αποκαλύπτονται, είναι αρκετά ιδιόμορφοι και επαρκούν για να μας εξηγήσουν την πλειονότητα όσων στο όνειρο μας είναι ανοίκεια. Προπάντων, υπάρχει εκεί μια αξιοσημείωτη τάση προς τη *συμπύκνωση*, μια διάθεση να δημιουργήσει κανείς νέες ενότητες από στοιχεία που στον ξύπνιο μας θα κρατούσαμε, σίγουρα, σε απόσταση μεταξύ τους. Κατά συνέπεια, συμβαίνει συχνά κάποιο στοιχείο του έκδηλου ονείρου να υποκαθιστά πληθώρα λανθανουσών σκέψεων του ονείρου, σαν να ήταν το στοιχείο αυτό ένας υπαινιγμός που τις διατρέχει όλες, και, πάντως, το εύρος του έκδηλου ονείρου είναι εξαιρετικά συντετμημένο σε σύγκριση με το πλούσιο υλικό από το οποίο έχει προέλθει. Ένα άλλο ιδιάζον χαρακτηριστικό της εργασίας του ονείρου, όχι απολύτως ανεξάρτητο από τα παραπάνω, είναι η ευκολία με την οποία *μετατίθενται* ψυχικές εντάσεις (επενδύσεις) από ένα στοιχείο σε ένα άλλο, έτσι ώστε συχνά ένα στοιχείο που στις σκέψεις του ονείρου ήταν δευτερεύον να εμφανίζεται στο έκδηλο όνειρο ως το πιο ξεκάθαρο και συνεπώς το σημαντικότερο, και, αντίστροφα, κρίσιμα μέσα στη σκέψη του ονείρου στοιχεία να εκπροσωπούνται μόνο μέσω ελάσσονος σημασίας νύξεων. Εκτός αυτού, η εργασία του ονείρου, προκειμένου να υποκαταστήσει ένα στοιχείο με ένα άλλο για όλες τις περαιτέρω ενέργειες, συνήθως αρκείται να στηριχθεί σε ένα τετριμμένο κοινό στοιχείο. Εύκολα αντιλαμβάνεται κανείς πόσο πιο δύσκολη μπορεί να γίνει μέσα από αυτούς τους μηχανισμούς της συμπύκνωσης και της μετάθεσης η ερμηνεία του ονείρου και η αποκάλυψη της σύνδεσης ανάμεσα στο έκδηλο όνειρο και στη λανθάνουσα σκέψη του ονείρου. Η θεωρία μας συμπεραίνει από την επιβεβαίωση

αυτών των δύο τάσεων, για συμπύκνωση και μετάθεση, ότι μέσα στο ασυνείδητο Αυτό η ενέργεια βρίσκεται σε κατάσταση ελεύθερης κινητικότητας και ότι περισσότερο από οτιδήποτε άλλο το Αυτό σχετίζεται με τη δυνατότητα απελευθέρωσης ποσοτήτων διέγερσης,⁸ ενώ η θεωρία μας χρησιμοποιεί και τα δύο αυτά ιδιάζοντα γνωρίσματα για να διακρίνει και να περιγράψει την πρωτογενή διαδικασία που έχει αποδοθεί στο Αυτό.

Μέσα από τη μελέτη της εργασίας του ονείρου γνωρίσαμε πολλές ακόμη, εξίσου αξιοπερίεργες όσο και σημαντικές, ιδιαιτερότητες των διεργασιών του ασυνείδητου, από τις οποίες εδώ πρέπει να αναφερθούμε μόνο σε μερικές. Οι καθοριστικοί κανόνες της λογικής δεν έχουν καμία ισχύ στο ασυνείδητο, μπορεί κανείς να πει ότι πρόκειται για το βασίλειο της μη λογικής. Επιδιώξεις με αντικρουόμενους στόχους βρίσκονται στο ασυνείδητο η μία δίπλα στην άλλη, χωρίς να υπάρχει ανάγκη εναρμόνισής τους. Είτε δεν επηρεάζουν η μία την άλλη καθόλου είτε, όταν αυτό συμβαίνει, δεν προκύπτει κάποια απόφαση αλλά ένας συμβιβασμός που γίνεται παράλογος, διότι εμπερικλείει λεπτομέρειες που είναι μεταξύ τους ασύμβατες. Παρομοίως, οι αντιθέσεις δεν διαχωρίζονται αλλά υπόκεινται σε μια τέτοια μεταχείριση σαν να επρόκειτο για ταυτοσημία, έτσι ώστε στο έκδηλο όνειρο το κάθε στοιχείο να μπορεί να σημαίνει και το αντίθετό του. Κάποιοι ερευνητές της γλώσσας έχουν αναγνωρίσει ότι κάτι τέτοιο ίσχυε και στις πιο παλιές από τις γλώσσες και ότι αντιθέσεις όπως δυνατός-αδύναμος, φωτεινός-σκοτεινός, υψηλός-βαθύς [tief] αρχικά εκφράζονταν μέσα από την

8. Ανάλογη θα ήταν η περίπτωση του κατώτερου αξιωματικού που έχοντας μόλις δεχτεί βουβός από τον ανώτερό του μια επίπληξη εκτονώνει τον θυμό του γι' αυτό στον πρώτο τυχόντα αθώο στρατιώτη.

ίδια ρίζα, ώσπου δύο διαφορετικές τροποποιήσεις της ίδιας πρωταρχικής λέξης διαχώρισαν τις δύο σημασίες μεταξύ τους. Υπολείμματα του αρχικού διττού νοήματος έχουν μάλλον διατηρηθεί σε μια γλώσσα τόσο ανεπτυγμένη όπως τα λατινικά, όπως δείχνει, μεταξύ άλλων, η χρήση του *altus* (υψηλός και βαθύς) και του *sacer* (ιερός και βέβηλος).

Αντιμέτωπος με την πολυπλοκότητα και την πολυσημία των σχέσεων ανάμεσα στο έκδηλο όνειρο και το υποκρυπτόμενο λανθάνον περιεχόμενο, δικαιούται κανείς να ρωτήσει μέσα από ποιον δρόμο μπορεί κανείς να συναγάγει από το ένα το άλλο, και αν έχει απλώς και μόνο χρησιμοποιήσει μια εύστοχη εικασία, ίσως στηριζόμενος στη μετάφραση των συμβόλων που εμφανίζονται στο έκδηλο όνειρο. Πρέπει εδώ να δώσουμε την πληροφορία ότι αυτή η άσκηση μπορεί στην πλειονότητα των περιπτώσεων να λυθεί ικανοποιητικά, αλλά μόνο με τη βοήθεια των συνειρμών που προσδίδει στα στοιχεία του έκδηλου περιεχομένου ο ίδιος ο ονειρευόμενος. Κάθε άλλη αντιμετώπιση είναι αυθαίρετη και το αποτέλεσμα της δεν μας δίνει καμία σιγουριά. Ωστόσο, οι συνειρμοί του ονειρευόμενου φέρνουν στο προσκήνιο τα ενδιάμεσα μέρη, που εμείς τοποθετούμε στα κενά ανάμεσα στα δύο και με τη βοήθειά τους μπορούμε να κατασκευάσουμε πάλι το λανθάνον περιεχόμενο του ονείρου, να «ερμηνεύσουμε» το όνειρο. Δεν πρέπει να μας εκπλήσσει όταν αυτή η ερμηνευτική εργασία, που αντιστρέφει την εργασία του ονείρου, δεν επιτυγχάνει πάντα τον απόλυτο βαθμό σιγουριάς.

Απομένει ακόμη να δώσουμε μια δυναμική εξήγηση για το γεγονός ότι το Εγώ, όσο κοιμάται, αναλαμβάνει ως δικό του έργο την εργασία του ονείρου. Ευτυχώς είναι εύκολο να βρούμε αυτήν την εξήγηση. Κάθε όνειρο που αντιλαμβανόμαστε να

διαμορφώνεται εγείρει με τη βοήθεια του ασυνειδήτου μιαν απαίτηση έναντι του Εγώ, για να ικανοποιήσει μια ενόρμηση, όταν η αφετηρία του είναι το Αυτό, ώστε να λύσει μια σύγκρουση, να άρει μιαν αμφιβολία, να δημιουργήσει μια πρόθεση, όταν η αφετηρία του είναι ένα υπόλειμμα της προσυνειδητής δραστηριότητας στον ξύπνιο. Το Εγώ που κοιμάται, όμως, είναι προσπλωμένο στην επιθυμία να παραμείνει στον ύπνο, αισθάνεται αυτήν την απαίτηση ως μία ενόχληση και ψάχνει τρόπο να παραμερίσει αυτήν την ενόχληση. Αυτό το επιτυγχάνει το Εγώ μέσω μιας πράξης που μοιάζει με συμβιβασμό: ανταποκρίνεται στην απαίτηση με μιαν ακίνδυνη, κάτω από αυτές τις συνθήκες, *εκπλήρωση της επιθυμίας*, και έτσι, την ακυρώνει. Αυτή η υποκατάσταση της απαίτησης μέσω της εκπλήρωσης της επιθυμίας παραμένει το ουσιωδέστερο επίτευγμα της εργασίας του ονείρου. Ίσως να μην είναι περιττό να το φωτίσουμε αυτό μέσα από τρία απλά παραδείγματα, ένα όνειρο πείνας, ένα όνειρο άνεσης και ένα όνειρο που ορμάται από σεξουαλική επιθυμία. Κάποιος ονειρεύεται και του έρχεται στον ύπνο μια επιθυμία για τροφή, ονειρεύεται ένα υπέροχο γεύμα και συνεχίζει να κοιμάται. Είχε, φυσικά, την επιλογή να ξυπνήσει για να φάει ή να συνεχίσει τον ύπνο. Αποφάσισε υπέρ του δεύτερου και ικανοποίησε την πείνα μέσω του ονείρου, τουλάχιστον για ένα μικρό χρονικό διάστημα· αν η πείνα εξακολουθήσει, τότε θα πρέπει τελικά να ξυπνήσει. Άλλη περίπτωση: ο κοιμώμενος πρέπει να ξυπνήσει, ώστε να βρεθεί κάποια συγκεκριμένη ώρα στο νοσοκομείο. Εξακολουθεί ωστόσο να κοιμάται και ονειρεύεται ότι βρίσκεται ήδη στο νοσοκομείο, και μάλιστα ως ασθενής που δεν χρειάζεται να εγκαταλείψει το κρεβάτι του. Ή, ακόμη, τη νύχτα ξυπνά η σφοδρή επιθυμία να απολαύσει

κάνεις ένα απαγορευμένο σεξουαλικό αντικείμενο, τη γυναίκα ενός φίλου. Ονειρεύεται συνουσία, βέβαια όχι με αυτό το πρόσωπο, αλλά με κάποιαν άλλη που φέρει το ίδιο όνομα, παρόλο που η ίδια τού είναι αδιάφορη. Ή, επίσης, η αντίδρασή του εκφράζεται με το γεγονός ότι παραμένει η αγαπημένη εντελώς ανώνυμη.

Φυσικά, δεν είναι όλες οι περιπτώσεις τόσο απλές: ιδιαίτερα στα όνειρα που οφείλονται σε εκκρεμή υπολείμματα της ημέρας και που στην κατάσταση του ύπνου δεν έχουν πάρει παρά μια ασυνείδητη ενίσχυση, συχνά δεν είναι εύκολο να αποκαλύψει κανείς την ασυνείδητη ενορμητική δύναμη και να αποδείξει την εκπλήρωση της επιθυμίας της, αλλά είναι θεμιτό να θεωρήσει κανείς ότι είναι πάντα παρούσα. Η πρόταση ότι το όνειρο είναι εκπλήρωση επιθυμίας εύκολα θα συναντήσει δυσπιστία, αν κανείς ανακαλέσει πόσα πολλά όνειρα έχουν ευθέως οδυνηρό περιεχόμενο ή οδηγούν από μόνα τους σε αγχωτικό ξύπνημα, για να μη μιλήσουμε για τα τόσο συνήθη όνειρα χωρίς συγκεκριμένο συναισθηματικό στίγμα. Όμως το επιχείρημα του αγχώδους ονείρου δεν αντέχει στην ανάλυση. Δεν πρέπει να ξεχνά κανείς ότι σε όλες τις περιπτώσεις το όνειρο είναι το αποτέλεσμα μιας σύγκρουσης, κάτι σαν συμβιβαστικό κατασκεύασμα. Ό,τι για το ασυνείδητο Αυτό αποτελεί μια ικανοποίηση, μπορεί ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο να είναι για το Εγώ μια πηγή άγχους.

Καθώς εκτυλίσσεται η εργασία του ονείρου, κάποια φορά το ασυνείδητο επιβάλλεται καλύτερα, κάποια άλλη το Εγώ αντιστέκεται πιο ενεργητικά. Τα αγχώδη όνειρα είναι ως επί το πλείστον αυτά που το περιεχόμενό τους έχει υποστεί τη μικρότερη παραμόρφωση. Αν η απαίτηση του ασυνειδήτου γίνει πολύ μεγάλη, ώστε το κοιμώμενο Εγώ να μην είναι σε θέση να

την αποκρούσει με τα μέσα που διαθέτει, τότε παραιτείται από την επιθυμία του ύπνου και επιστρέφει στην ξύπνια ζωή. Συνυπολογίζει κανείς όλες τις εμπειρίες αν πει ότι το όνειρο είναι κάθε φορά μια *απόπειρα* να παραμεριστεί η διατάραξη του ύπνου μέσω της εκπλήρωσης της επιθυμίας, ότι είναι, συνεπώς, ο φύλακας του ύπνου. Αυτή η απόπειρα μπορεί σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό να ολοκληρωθεί με επιτυχία, μπορεί και να αποτύχει, και τότε ο κοιμώμενος ξυπνά, και μοιάζει να τον ξυπνά το ίδιο το όνειρο. Ακόμη και ο γενναίος νυχτοφύλακας, που οφείλει να φυλάει τον ύπνο της μικρής πόλης, κάτω από ορισμένες περιστάσεις αναγκάζεται να σημάνει συναγερμό ώστε να ξυπνήσει τους κοιμισμένους κατοίκους.

Στο τέλος αυτής της συζήτησης τοποθετούμε εκείνη την κοινοποίηση που θα δικαιολογήσει τη μακρά παραμονή μας στο πρόβλημα της ερμηνείας του ονείρου. Έχει φανεί ότι οι ασυνείδητοι μηχανισμοί, τους οποίους έχουμε αναγνωρίσει μέσα από τη μελέτη της εργασίας του ονείρου και οι οποίοι μας εξήγησαν πώς δημιουργούνται τα όνειρα, αυτοί οι ίδιοι μηχανισμοί μάς βοηθούν να κατανοήσουμε τον αινιγματικό τρόπο που σχηματίζονται τα συμπτώματα με τα οποία οι νευρώσεις και οι ψυχώσεις προκαλούν το ενδιαφέρον μας. Μια τέτοια σύμπτωση θα πρέπει να μας δημιουργήσει μεγάλες ελπίδες.

II.

Η ΠΡΑΚΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

6. Η ψυχαναλυτική τεχνική

Το όνειρο, λοιπόν, είναι μια ψύχωση, με όλες τις αντιφάσεις, τα φάσματα και τις παραισθήσεις που αυτή εμπεριέχει. Μια ψύχωση βραχείας διάρκειας, ακίνδυνη, επιφορτισμένη με μια χρήσιμη λειτουργία, στην οποία το πρόσωπο καταφάσκει για να ξεκινήσει και η οποία λήγει με μια εκούσια πράξη του. Ωστόσο, είναι μια ψύχωση και από αυτή μαθαίνουμε ότι ακόμη και μια τόσο βαθιά αλλαγή της ψυχικής ζωής μπορεί να αναστραφεί, μπορεί να δώσει χώρο στη φυσιολογική λειτουργία. Μήπως λοιπόν θα ήταν φιλόδοξο να ελπίζουμε ότι θα πρέπει οι αυθόρμητες ασθένειες της ψυχικής ζωής, που τόσο φοβόμαστε, να είναι θεραπεύσιμες αν τεθούν κάτω από τη δική μας επίδραση;

Γνωρίζουμε ήδη κάποια πράγματα για την προετοιμασία που αυτή η απόπειρα απαιτεί. Σύμφωνα με τις προϋποθέσεις μας, το Εγώ είναι επιφορτισμένο να ικανοποιεί τις απαιτήσεις των τριών εξαρτήσεών του, δηλαδή της πραγματικότητας, του Αυτού και του Υπερεγώ, και ταυτόχρονα να διατηρεί αλώβητη την οργάνωσή του, να επιβεβαιώνει την αυτονομία του. Η συνθήκη των καταστάσεων ασθένειας για τις οποίες μιλάμε εδώ δεν μπορεί παρά να είναι μια είτε σχετική είτε απόλυτη εξασθένηση του Εγώ, η οποία καθιστά αδύνατη την εκπλήρωση του έργου του. Η πιο δύσκολη πρόκληση που το Εγώ αντιμετωπίζει είναι πιθανότατα

η καταστολή των ενορμητικών απαιτήσεων του Αυτού. Για τον σκοπό αυτό έχει να διαθέσει μεγάλο όγκο αντεπενδύσεων. Ενδέχεται, βεβαίως, η απαίτηση του Υπερεγώ να γίνει τόσο ισχυρή και τόσο αδυσώπητη που το Εγώ να στέκει σαν παραλυμένο απέναντι στις άλλες εργασίες του. Υποψιαζόμαστε ότι στις οικονομικές συγκρούσεις που προκύπτουν εδώ το Αυτό και το Υπερεγώ συχνά λειτουργούν από κοινού έναντι του πιεσμένου Εγώ, το οποίο, για να διατηρήσει την υπόστασή του, θέλει να γαντζωθεί από την πραγματικότητα. Αν τα δύο πρώτα γίνουν εξαιρετικά ισχυρά, καταφέρνουν να χαλαρώσουν την οργάνωση του Εγώ και να την αλλάξουν, έτσι ώστε η ορθή σύνδεσή του με την πραγματικότητα να διαταραχθεί ή ακόμη και να καταλυθεί. Το είδαμε και στην περίπτωση του ονείρου· όταν το Εγώ αποκόπτεται από την πραγματικότητα του εξωτερικού κόσμου, διολισθαίνει, υπό την επίδραση του εσωτερικού κόσμου, στην ψύχωση.

Σ' αυτές τις αντιλήψεις στηρίζουμε το σχέδιό μας για θεραπεία. Το Εγώ έχει εξασθενήσει από την εσωτερική σύγκρουση και πρέπει να του προσφέρουμε βοήθεια. Είναι όπως ο εμφύλιος πόλεμος που πρέπει να κριθεί από τη συμπαράσταση ενός εξωτερικού συμμάχου. Ο αναλυτής γιατρός και το εξασθενημένο Εγώ του αρρώστου θα πρέπει ακουμπώντας στον πραγματικό εξωτερικό κόσμο να συμπαραταχθούν απέναντι στους εχθρούς, στις ενορμητικές απαιτήσεις του Αυτού και τις συνειδησιακές απαιτήσεις του Υπερεγώ. Συνάπτουμε μεταξύ μας ένα συμβόλαιο. Το άρρωστο Εγώ μάς υπόσχεται την απόλυτη ειλικρίνεια, δηλαδή μας διαθέτει όλο το υλικό που η αυτοαντίληψή του του πορίζει, και εμείς δεσμευόμαστε απέναντί του για αυστηρότατη εχεμύθεια και θέτουμε στην υπηρεσία του την εμπειρία μας

σχετικά με την ερμηνεία του υπό ασυνείδητη επίδραση υλικού. Η γνώση μας θα πρέπει να αντισταθμίσει την άγνοιά του, θα πρέπει να επιστρέψει στο Εγώ την κυριαρχία πάνω σε χαμένες περιοχές της ψυχικής ζωής. Σ' αυτό το συμβόλαιο συνίσταται η αναλυτική κατάσταση.

Ήδη μετά απ' αυτό το βήμα μάς περιμένει η πρώτη απογοήτευση, η πρώτη προειδοποίηση για μετριοφροσύνη. Για να έχει το Εγώ αξία ως σύμμαχος στην κοινή μας εργασία, θα πρέπει, παρ' όλη την πίεση που του ασκείται από τις εχθρικές δυνάμεις, να έχει διατηρήσει έναν κάποιο βαθμό συγκρότησης, μια κάποια αντίληψη για τις απαιτήσεις της πραγματικότητας. Αλλά αυτό δεν μπορεί να το αναμένει κανείς από το Εγώ του ψυχωτικού, δεν μπορεί αυτό (το Εγώ) να τηρήσει ένα τέτοιου είδους συμβόλαιο, δεν μπορεί καν να το συνάψει. Πολύ σύντομα θα έχει πετάξει εμάς ως πρόσωπα καθώς και τη βοήθεια που του προσφέρουμε στα μέρη του εξωτερικού κόσμου που πια δεν έχουν για εκείνον κανένα νόημα. Έτσι, αναγνωρίζουμε ότι θα πρέπει να παραιτηθούμε από τη δοκιμή ενός θεραπευτικού σχεδίου με τον ψυχωτικό. Ίσως να παραιτηθούμε για πάντα, ίσως μόνο προσωρινά, μέχρι να βρούμε ένα άλλο σχέδιο, κατάλληλο γι' αυτόν.

Υπάρχει ωστόσο μια άλλη τάξη ψυχικά ασθενών, που προφανώς βρίσκονται πολύ κοντά στους ψυχωτικούς, και είναι το τεράστιο πλήθος των βαριά πασχόντων νευρωτικών. Οι συνθήκες της ασθένειας, όπως και οι παθογενείς μηχανισμοί, θα πρέπει να είναι και σ' αυτούς ίδιες, ή τουλάχιστον να μοιάζουν σε μεγάλο βαθμό. Αλλά το Εγώ τους έχει αποδειχθεί ικανότερο να αντισταθεί, έχει αποδιοργανωθεί λιγότερο. Πολλοί από αυτούς θα μπορούσαν, παρ' όλες τις δυσχέρειες και παρά τις ανεπάρκειες

που προκύπτουν από αυτές, να διατηρηθούν στην πραγματική ζωή. Αυτοί οι νευρωτικοί θα μπορούσαν να αποδεχτούν έτοιμοι να δεχθούν τη βοήθειά μας. Επιθυμούμε να περιορίσουμε το ενδιαφέρον μας σ' αυτούς και να δοκιμάσουμε σε ποια έκταση και με ποιους τρόπους μπορούμε να τους «θεραπεύσουμε».

Με τους νευρωτικούς, λοιπόν, συνάπτουμε το εξής συμβόλαιο: πλήρης ειλικρίνεια έναντι αυστηρής εχεμύθειας. Αυτό δημιουργεί την εντύπωση ότι επιδιώκουμε να πάρουμε απλώς τη θέση ενός λαϊκού εξομολόγου. Αλλά η διαφορά είναι μεγάλη, διότι δεν επιθυμούμε μόνο να ακούσουμε από αυτόν εκείνα που γνωρίζει αλλά κρύβει από τους άλλους, θέλουμε επιπλέον να μας αφηγηθεί αυτά που δεν γνωρίζει. Με αυτήν την πρόθεση του δίνουμε έναν εγγύτερο προσδιορισμό του τι εννοούμε ως ειλικρίνεια. Τον δεσμεύουμε στον *θεμελιώδη κανόνα* της ανάλυσης, που στο εξής θα πρέπει να καθορίζει τη συμπεριφορά του απέναντί μας. Θα πρέπει να μοιράζεται μαζί μας όχι μόνο όσα εκούσια και ευχαρίστως λέει, όσα τον κάνουν να ξαλαφρώνει, όπως σε μια εξομολόγηση, αλλά και όλα τα υπόλοιπα που προκύπτουν από την αυτοπαρατήρηση, όλα όσα του έρχονται στον νου, ακόμη κι αν του είναι *άβολο* να τα πει, ακόμη κι αν του φαίνονται *ασήμαντα* ή ακόμη και *παρανοϊκά*. Αν καταφέρει ακολουθώντας αυτήν την οδηγία να απενεργοποιήσει την αυτοκριτική του, θα μας φέρει πληθώρα υλικού, σκέψεων, ιδεών, αναμνήσεων, που βρίσκονται ήδη κάτω από την επιρροή του ασυνειδήτου, που συχνά είναι άμεσοι απόγονοί του και μας επιτρέπουν να μαντέψουμε το απωθημένο σ' αυτόν ασυνείδητο. Κοινοποιώντας το σ' αυτόν θα διευρύνουμε τη γνώση του Εγώ του για το ασυνείδητό του.

Βρισκόμαστε ωστόσο πολύ μακριά από το σημείο που ο

ρόλος του Εγώ του ασθενούς περιορίζεται στην υπάκουη προσκόμιση του απαιτούμενου υλικού, και στην πειθήνια αποδοχή της δικής μας μετάφρασης. Διαμείβονται διάφορα άλλα, κάποια που θα μπορούσαμε να έχουμε προβλέψει και κάποια άλλα που πρέπει να μας εκπλήσσουν. Το πλέον αξιοσημείωτο είναι ότι ο ασθενής δεν βλέπει απλώς τον αναλυτή στο φως της πραγματικότητας ως τον βοηθό και τον σύμβουλο, ο οποίος επιπλέον τον ανταμείβει για τις προσπάθειές του και ο οποίος θα ικανοποιούνταν ευχαρίστως με τον ρόλο του οδηγού σε μια δύσκολη ανάβαση στο βουνό. Αντιθέτως, βλέπει σ' αυτόν μια επιστροφή –μετενσάρκωση– ενός σημαντικού προσώπου από την παιδική του ηλικία, από το παρελθόν του, και γι' αυτόν τον λόγο του μεταβιβάζει συναισθήματα και αντιδράσεις που σίγουρα θα ίσχυαν γι' αυτό το πρότυπο. Το γεγονός αυτής της μεταβίβασης σύντομα αποδεικνύεται ως ένας παράγοντας αδιανόητης σημασίας, από τη μια πλευρά, ως βοηθητικό εργαλείο αναντικατάστατης αξίας, από την άλλη, ως μία πηγή σοβαρών κινδύνων. Αυτή η μεταβίβαση είναι *αμφίσημη*, περικλείει θετική, τρυφερή, καθώς και αρνητική, εχθρική αντιμετώπιση του αναλυτή, που κατά κανόνα τοποθετείται στη θέση ενός εκ των δύο γονέων, του πατέρα ή της μητέρας. Όσο είναι θετική, μας προσφέρει την καλύτερη υπηρεσία. Αλλάζει ολόκληρη την αναλυτική κατάσταση, πιέζει και παραμερίζει την έλλογη πρόθεση (του ασθενούς) ώστε να γίνει υγιής και να απελευθερωθεί από τον πόνο. Στη θέση της έρχεται η πρόθεση να γίνει αρεστός στον αναλυτή, να κερδίσει την έγκριση, την αγάπη του. Αυτή καθίσταται η πραγματική κινητήριος δύναμη του ασθενούς για συνεργασία, το ασθενές Εγώ γίνεται ισχυρό, υπό την επιρροή της ο ασθενής καταφέρνει επιδόσεις που αλλιώς θα του ήταν ανέφικτες, αναστέλλει τα συμ-

ιπώματά του, γίνεται φαινομενικά υγιής, μόνο για χάρη της αγάπης του αναλυτή. Ο αναλυτής μπορεί με συστολή να αναγνωρίσει ότι ξεκίνησε ένα δύσκολο εγχείρημα χωρίς να μαντεύει ποιο ασυνήθιστο και ισχυρό εργαλείο θα είχε στη διάθεσή του.

Εκτός αυτού, η σχέση της μεταβίβασης δίνει δύο ακόμη πλεονεκτήματα. Αν ο ασθενής τοποθετήσει τον αναλυτή στη θέση του πατέρα του (της μητέρας του), του παραδίδει έτσι και τη δύναμη που το Υπερεγώ του ασκεί πάνω στο Εγώ του, διότι αυτοί οι γονείς έχουν υπάρξει η αφετηρία του Υπερεγώ. Το νέο Υπερεγώ έχει τώρα ευκαιρία για ένα είδος *εκ των υστέρων ανατροφής* του νευρωτικού, μπορεί να διορθώσει αστοχίες για τις οποίες ευθύνεται η ανατροφή των γονέων. Εδώ, ωστόσο, έρχεται η προειδοποίηση, να μην κάνει κανείς κατάχρηση της νέας επιρροής.

Όσο κι αν για τον αναλυτή αποτελεί πειρασμό να γίνει δάσκαλος, πρότυπο και ιδανικό για τους άλλους, να δημιουργήσει ανθρώπους κατά το δικό του πρότυπο, δεν επιτρέπεται να ξεχνά ότι δεν είναι αυτή η εργασία που έχει να φέρει σε πέρας στην αναλυτική σχέση, πολλώ δε μάλλον ότι δεν θα είναι πιστός στο καθήκον του αν αφεθεί να παρασυρθεί από την τάση του. Θα επαναλάβει, τότε, απλώς ένα σφάλμα των γονέων, που κατέστειλαν την ανεξαρτησία του παιδιού με τη δική τους επιρροή, θα αντικαταστήσει μόνο την προηγούμενη εξάρτηση με μια καινούργια. Ο αναλυτής θα πρέπει, καθώς κοπιάζει να βελτιώσει και να διαπαιδαγωγήσει, να σέβεται την ιδιοπροσωπία του ασθενούς. Το μέτρο της επιρροής που νομιμοποιείται να ασκήσει προσδιορίζεται από τον βαθμό ανάσχεσης της ανάπτυξης που θα βρει να προϋπάρχει στον ασθενή. Κάποιοι νευρωτικοί έχουν μείνει σε τόσο πρώιμο στάδιο, ώστε μπορεί κανείς ακόμη και στην ανάλυση να τους μεταχειριστεί σαν παιδιά.

Ένα άλλο πλεονέκτημα της μεταβίβασης είναι ότι ο ασθενής μάς παρουσιάζει με πλαστική καθαρότητα ένα σημαντικό κομμάτι της ιστορίας της ζωής του, για το οποίο σε άλλη περίπτωση πιθανότατα να μας έδινε μόνον ανεπαρκείς πληροφορίες. Δρα, σαν να λέμε, μπροστά μας, αντί να μας εξιστορεί.

Και τώρα στην άλλη πλευρά της σχέσης. Καθώς η μεταβίβαση αναπαράγει τη σχέση με τους γονείς, αποκτά και την αμφισημία της. Δύσκολα μπορεί να ξεφύγει κανείς από τη μετατροπή, κάποια μέρα, της θετικής σε αρνητική, εχθρική τοποθέτηση απέναντι στον αναλυτή, ενώ και αυτή είναι συνήθως μια επανάληψη του παρελθόντος. Η υπακοή στον πατέρα (αν πρόκειται για εκείνον), η επιδίωξη της ευνοίας του είχε τις ρίζες της σε μια ερωτική προς το πρόσωπό του επιθυμία. Κάποια στιγμή αυτή η απαίτηση θα εισχωρήσει επίσης στη μεταβίβαση και θα επιμείνει να ικανοποιηθεί. Στην αναλυτική κατάσταση μόνον άρνηση μπορεί να συναντήσει. Πραγματικές σεξουαλικές σχέσεις ανάμεσα σε ασθενή και αναλυτή αποκλείονται, ενώ ακόμη και οι πιο εκλεπτυσμένες μορφές ικανοποίησης, όπως η εύνοια, η οικειότητα κτλ., γίνονται αποδεκτές από τη μεριά του αναλυτή μόνον σε περιορισμένο βαθμό. Μια τέτοια απόρριψη εκλαμβάνεται ως αφορμή της μεταστροφής, ενώ πιθανότατα το ίδιο συνέβη και στην παιδική ηλικία του ασθενούς.

Οι θεραπευτικές επιτυχίες που συντελέστηκαν όσο κυριαρχούσε η θετική μεταβίβαση είναι πλέον ύποπτες ως προϊόν *υποβολής*. Αν η αρνητική μεταβίβαση πάρει το πάνω χέρι, σκορπίζονται όπως τα άχυρα από τον άνεμο. Με τρόπο συνειδητοποιούμε ότι όλος ο μέχρις εδώ κόπος και η εργασία υπήρξαν μάταια. Ακόμη και ό,τι θα μπορούσε κανείς να θεωρήσει ως πνευματικό κέρδος του ασθενούς, η κατανόησή του για την

ψυχανάλυση, η εμπιστοσύνη του στην αποτελεσματικότητά της, αιφνιδίως έχουν εξαφανιστεί. Συμπεριφέρεται όπως το παιδί που δεν διαθέτει δική του κρίση, που τυφλά πιστεύει όποιον αγαπά και κανέναν ξένο. Προφανώς, οι κίνδυνοι που εμπεριέχουν αυτές οι καταστάσεις μεταβίβασης συνίστανται στο ότι ο ασθενής παραγνωρίζει τη φύση τους και τις εκλαμβάνει ως νέα πραγματικά βιώματα αντί για αντικατοπτρισμούς του παρελθόντος. Αν ο (ή η) ασθενής αισθανθεί την ισχυρή ερωτική ανάγκη που κρύβεται πίσω από τη θετική μεταβίβαση, τότε πιστεύει ότι έχει ερωτευτεί παθιασμένα· μόλις η μεταβίβαση αναστραφεί, θεωρεί πλέον τον εαυτό του προσβεβλημένο και εγκαταλειμμένο, μισεί τον αναλυτή σαν να είναι εχθρός του και είναι έτοιμος να παρατήσει την ανάλυση. Και στις δύο ακραίες περιπτώσεις έχει ξεχάσει το συμβόλαιο που είχε συνομολογήσει κατά την είσοδό του στη θεραπεία, έχει καταστεί άχρηστος για τη συνέχιση της κοινής εργασίας. Έργο του αναλυτή είναι κάθε φορά να αποσπά τον ασθενή από την επικίνδυνη ψευδαίσθηση, να του δείχνει ξανά και ξανά ότι αυτό που θεωρεί ως μία νέα πραγματική ζωή είναι ένας αντικατοπτρισμός του παρελθόντος. Και για να μη φτάσει ο ασθενής σε μια κατάσταση όπου δεν θα υπάρχει πλέον πρόσβαση από κανένα λογικό επιχείρημα, φροντίζουμε ούτε ο έρωτας ούτε η εχθρικότητα να πάρουν ακραίες διαστάσεις. Αυτό γίνεται με το να προετοιμάζουμε τον ασθενή εγκαίρως γι' αυτά τα ενδεχόμενα και με το να μην αφήνουμε ασχολίαστα τα πρώτα σημάδια που θα εμφανιστούν. Αυτού του είδους η μέριμνα για τη διαχείριση της μεταβίβασης συνήθως προσφέρει πλούσια ανταμοιβή. Αν καταφέρουμε, όπως τις περισσότερες φορές συμβαίνει, να διδάξουμε τον ασθενή σχετικά με την πραγματική φύση των φαινομένων της μεταβίβασης, θα του έχουμε πάρει

από τα χέρια ένα ισχυρό όπλο αντίστασης, θα έχουμε μετατρέψει τους κινδύνους σε κέρδη, διότι αυτό που ο ασθενής έχει βιώσει στα είδη της μεταβίβασης, αυτό δεν θα το ξαναξεχάσει, είναι κάτι που για εκείνον έχει πειστική δύναμη ισχυρότερη απ' ό,τι έχει κερδίσει με άλλους τρόπους.

Είναι για μας κάθε άλλο παρά επιθυμητό ο ασθενής να δρα αντί να θυμάται εκτός του πλαισίου της μεταβίβασης· για τους δικούς μας σκοπούς η ιδανική σχέση θα ήταν εκτός πλαισίου μεταβίβασης ο ασθενής να συμπεριφέρεται φυσιολογικά, όσο αυτό είναι δυνατόν, και να εκφράζει τις αφύσικες αντιδράσεις του μόνο μέσα στη μεταβίβαση.

Ο τρόπος μας να ενδυναμώσουμε το εξασθενημένο Εγώ ξεκινά από τη διεύρυνση της αυτογνωσίας του. Γνωρίζουμε ότι δεν αρκεί αυτό, αλλά είναι το πρώτο βήμα. Η απώλεια μιας τέτοιου είδους γνώσης σημαίνει για το Εγώ απώλεια δύναμης και επιρροής, είναι η επόμενη αποχρώσα ένδειξη ότι το Εγώ στριμώχνεται και εμποδίζεται από τις απαιτήσεις του Αυτού και του Υπερεγώ. Συνεπώς, το πρώτο κομμάτι βοήθειας που παρέχεται είναι μια πνευματική εργασία από τη δική μας πλευρά και μια προτροπή προς τον ασθενή να συνεργαστεί. Γνωρίζουμε ότι αυτή η πρώτη δραστηριότητα θα πρέπει να μας ανοίξει τον δρόμο προς μιαν άλλη, δυσκολότερη εργασία. Δεν θα χάσουμε από τα μάτια μας τη δυναμική πλευρά της εργασίας αυτής ούτε κατά τη διάρκεια της προκαταρκτικής φάσης. Το υλικό που θα χρειαστούμε για το έργο μας το κερδίζουμε από διάφορες πηγές, από ό,τι σηματοδοτούν για εμάς αυτά που μοιράζεται μαζί μας ο ασθενής και οι ελεύθεροι συνειρμοί του, από αυτά που μας δείχνει στις μεταβιβάσεις του, από αυτά που αποκομίζουμε από την ερμηνεία των ονείρων του, από αυτά που προδίδουν οι πα-

ραδρομές του. Όλο αυτό το υλικό μάς βοηθά να φτιάξουμε κατασκευές σχετικά με αυτά που του έχουν συμβεί και αυτά που έχει ξεχάσει, καθώς και σχετικά με αυτό που τώρα συμβαίνει μέσα του χωρίς να το αντιλαμβάνεται. Όμως δεν παραβλέπουμε ποτέ να διαχωρίζουμε αυστηρά τη δική μας γνώση από τη δική του.

Αποφεύγουμε να μοιραστούμε μαζί του κατευθείαν αυτά που συχνά από πολύ νωρίς μαντεύουμε, ή να μοιραστούμε μαζί του όλα όσα πιστεύουμε ότι έχουμε μαντέψει. Σκεφτόμαστε πολύ προσεκτικά το πότε θα πρέπει να του γνωστοποιήσουμε κάποιες από τις κατασκευές μας, περιμένουμε να έρθει μια στιγμή που θα μας φανεί κατάλληλη, κάτι που δεν είναι πάντα εύκολο να αποφασίσουμε. Κατά κανόνα καθυστερούμε να μοιραστούμε μαζί του μια κατασκευή, να του δώσουμε την εξήγηση, μέχρις ότου ο ίδιος να την έχει πλησιάσει τόσο πολύ που να του απομένει μονάχα ένα βήμα, το οποίο είναι, βεβαίως, η αποφασιστική σύνθεση. Αν προχωρούσαμε με διαφορετικό τρόπο, αν τον φορτώναμε με τις ερμηνείες μας πριν να είναι προετοιμασμένος γι' αυτές, τότε η γνωστοποίησή τους είτε θα παρέμενε αναποτελεσματική είτε θα προκαλούσε ένα έντονο ξέσπασμα *αντίστασης*, που θα μπορούσε να δυσκολέψει ή ακόμη και να θέσει υπό αμφισβήτηση τη συνέχιση της εργασίας. Αν τα έχουμε προετοιμάσει όλα σωστά, συχνά καταφέρνουμε ο ασθενής να επιβεβαιώσει από μόνος του την κατασκευή μας και να θυμηθεί από μόνος του την ξεχασμένη εσωτερική ή εξωτερική διεργασία. Όσο μεγαλύτερη είναι η ακρίβεια με την οποία η κατασκευή ανταποκρίνεται στις λεπτομέρειες αυτού που έχει ξεχαστεί, τόσο πιο εύκολο είναι ο ασθενής να συμφωνήσει. Η δική μας γνώση πάνω σ' αυτό το κομμάτι γίνεται τότε και δική του γνώση.

Με την αναφορά της αντίστασης φτάσαμε στο δεύτερο και σημαντικότερο μέρος της εργασίας μας. Έχουμε ήδη ακούσει ότι το Εγώ αμύνεται έναντι της πίεσης ανεπιθύμητων στοιχείων από το ασυνείδητο και απωθημένο Αυτό μέσω αντεπενδύσεων, των οποίων η ακεραιότητα αποτελεί προϋπόθεση για τη φυσιολογική λειτουργία του. Βέβαια, όσο πιο πιεσμένο αισθάνεται το Εγώ, τόσο πιο μαχητικά, σαν να έχει τρομοκρατηθεί, επιμένει σ' αυτές τις αντεπενδύσεις, ώστε να προστατεύσει ό,τι απέμεινε από περαιτέρω διαρρήξεις. Αυτή η αμυντική τάση, ωστόσο, δεν συνάδει καθόλου με τις προθέσεις της θεραπείας μας. Τουναντίον, θέλουμε το Εγώ, έχοντας γίνει θαρραλέο μέσα από τη σιγουριά που του δίνει η βοήθειά μας, να τολμήσει την επίθεση ώστε να κατακτήσει ξανά ό,τι έχασε. Εκεί νιώθουμε ότι η δύναμη αυτών των αντεπενδύσεων συνιστά *αντιστάσεις* στην εργασία μας. Το Εγώ υποχωρεί τρομαγμένο μπροστά σε τέτοιες απόπειρες, που μοιάζουν επικίνδυνες και απειλούν με δυσφορία· πρέπει να του δοθεί σταθερή ώθηση και να καθησυχαστεί ώστε να μη μας απορρίψει. Αυτήν την αντίσταση, που επιμένει καθ' όλη τη διάρκεια της θεραπείας και ανανεώνεται σε κάθε καινούριο κομμάτι της εργασίας, την ονομάζουμε, όχι με απόλυτη ακρίβεια, *αντίσταση απώθησης*. Θα μάθουμε ότι δεν είναι η μόνη που βρίσκουμε μπροστά μας. Είναι ενδιαφέρον ότι σ' αυτήν την κατάσταση αντιστρέφεται, κατά μία έννοια, ο σχηματισμός συμμαχιών, διότι το Εγώ αντιστέκεται σ' αυτό που εμείς ερεθίζουμε, το ασυνείδητο, όμως, κατά τα λοιπά ο αντίπαλός μας, μας προσφέρει βοήθεια, γιατί έχει μια φυσική «κλίση», δεν επιθυμεί τίποτε άλλο τόσο πολύ όσο την υπέρβαση των ορίων που του έχουν τεθεί και να φτάσει στο Εγώ και στο συνειδητό. Ο αγώνας που εκτυλίσσεται, όταν φτάσουμε στον σκοπό μας και μπορέ-

σουμε να ωθήσουμε το Εγώ ώστε να ξεπεράσει τις αντιστάσεις του, ολοκληρώνεται με τη δική μας καθοδήγηση και με τη δική μας βοήθεια. Η έκβασή του είναι αδιάφορη: αν θα οδηγήσει το Εγώ να επανεξετάσει μια ενορμητική απαίτηση που ως τώρα απέκρουε, ή αν θα την απορρίψει ξανά, αυτήν τη φορά τελειωτικά. Και στις δύο περιπτώσεις έχει παραμεριστεί ένας διαρκής κίνδυνος, η περίμετρος του Εγώ έχει διευρυνθεί και έχει καταστεί περιττή μια κοστοβόρα προσπάθεια.

Η υπέρβαση των αντιστάσεων είναι το μέρος της εργασίας μας που απαιτεί τον περισσότερο χρόνο και τον μεγαλύτερο κόπο. Αξίζει, ωστόσο, γιατί επιφέρει μια επωφελή αλλαγή του Εγώ, η οποία, ανεξάρτητα από την επιτυχία της μεταβίβασης, θα διατηρηθεί και θα αποδειχθεί επωφέλης στη ζωή. Ταυτόχρονα, έχουμε εργαστεί και πάνω στον παραμερισμό εκείνης της αλλαγής του Εγώ που θα είχε σχηματιστεί υπό την επιρροή του ασυνειδήτου, διότι, κάθε φορά που μπορέσαμε να επιβεβαιώσουμε ότι υπάρχουν τέτοια παράγωγά του μέσα στο Εγώ, καταδείξαμε τη μη νόμιμη καταγωγή τους και παρακινήσαμε το Εγώ να τα απορρίψει. Θυμόμαστε ότι μία από τις προϋποθέσεις βοήθειας που σύμφωνα με το συμβόλαιό μας προσφέραμε ήταν μια τέτοια αλλαγή του Εγώ μέσω παρείσφρησης ασυνειδητών στοιχείων να μην ξεπεράσει έναν συγκεκριμένο βαθμό.

Όσο προχωράει η εργασία μας και όσο βαθύτερη γίνεται η διαμόρφωση της αντίληψής μας για την ψυχική ζωή του νευρωτικού, τόσο πιο ξεκάθαρη γίνεται η πίεση που μας ασκούν δύο νέοι παράγοντες, οι οποίοι ως πηγές αντίστασης απαιτούν τη μεγαλύτερη προσοχή. Και οι δύο είναι εντελώς άγνωστοι στον άρρωστο, κανείς από τους δύο δεν θα μπορούσε να ληφθεί υπόψη κατά τη σύναψη του συμβολαίου μας, ούτε πηγάζουν

από το Εγώ του ασθενούς. Μπορεί κανείς να τους συνοψίσει με το κοινό όνομα: ανάγκη της αρρώστιας ή του πόνου, αλλά έχουν διαφορετική καταγωγή, αν και κατά τα λοιπά έχουν συγγενή φύση. Ο πρώτος απ' αυτούς τους δύο παράγοντες είναι το αίσθημα ενοχής ή η ενοχική συνείδηση. Η ονομασία αυτή παραβλέπει το γεγονός ότι ο άρρωστος δεν τη διαισθάνεται και δεν την αναγνωρίζει. Είναι προφανώς η συνδρομή που δίνει στην αντίσταση ένα Υπερεγώ που έχει γίνει ιδιαίτερα σκληρό και μοχθηρό. Το άτομο δεν πρέπει να θεραπευτεί, πρέπει να παραμείνει άρρωστο, διότι δεν αξίζει τίποτα καλύτερο. Αυτή η αντίσταση δεν διαταράσσει την πνευματική μας εργασία, αλλά την κάνει αναποτελεσματική, συχνά καταδεικνύει ότι έχουμε α-ναστείλει μια μορφή του νευρωτικού πόνου, είναι όμως σε πλήρη ετοιμότητα να αντικαταστήσει αυτήν τη μορφή πόνου με μια άλλη, ενδεχομένως και με μια σωματική ασθένεια. Αυτή η ενοχική συνείδηση εξηγεί επιπλέον και την παρατηρούμενη ενίοτε θεραπεία ή βελτίωση βαριών νευρώσεων μέσω πραγματικών ατυχημάτων· το ζήτημα, στην ουσία, είναι ο ασθενής να υποφέρει, αδιάφορο με ποιον τρόπο. Η αγόγγυστη αφοσίωση με την οποία συχνά τέτοια πρόσωπα υπομένουν το δύσκολο πεπρωμένο τους είναι εξαιρετικά αξιοσημείωτη, προδίδει όμως και πολλά. Για να καταπολεμήσουμε αυτήν την αντίσταση, θα πρέπει να περιοριστούμε στη συνειδητοποίησή της και στην απόπειρα αργής αποδόμησης του εχθρικού Υπερεγώ.

Δεν είναι τόσο εύκολο να επιβεβαιώσουμε την ύπαρξη μιας άλλης αντίστασης, για την αντιμετώπιση της οποίας είμαστε ιδιαίτερα ανεπαρκείς. Υπάρχουν ανάμεσα στους νευρωτικούς πρόσωπα που, για να κρίνουμε όλες τις αντιδράσεις τους, πρέπει να πούμε ότι η ενόρμηση της αυτοσυντήρησής τους έχει υποστεί

μιαν αντιστροφή. Μοιάζει σαν να μην έχουν άλλο στόχο από το να βλάψουν και να καταστρέψουν τον εαυτό τους. Ίσως και τα πρόσωπα που καταλήγουν στην αυτοκτονία να ανήκουν σ' αυτήν την ομάδα. Υποθέτουμε ότι έχουν συμβεί σ' αυτά εκτενείς διαχωρισμοί ενορμήσεων, και ως αποτέλεσμα αυτών έχουν απελευθερωθεί τεράστιες ποσότητες της ενόρμησης καταστροφής που έχει στραφεί προς το εσωτερικό. Τέτοιοι ασθενείς μπορεί να βρίσκουν την κατασκευή που προκύπτει από τη θεραπεία μας ανυπόφορη, της αντιστέκονται με όλα τα μέσα. Αλλά το παραδεχόμαστε, πρόκειται για μια περίπτωση την οποία δεν έχουμε ευτυχίσει ακόμη να εξηγήσουμε πλήρως.

Ας ξανακοιτάξουμε τώρα την κατάσταση στην οποία έχουμε βρεθεί με την απόπειρά μας να προσφέρουμε βοήθεια στο νευρωτικό Εγώ. Αυτό το Εγώ δεν μπορεί πια να φέρει σε πέρας την εργασία που του αναθέτει ο εξωτερικός κόσμος, συμπεριλαμβανομένης της κοινωνίας των ανθρώπων. Δεν ελέγχει όλες τις εμπειρίες του, ένα μεγάλο μέρος του μνημονικού του έχει φύγει από τα χέρια του. Η δράση του αναστέλλεται από αυστηρές απαγορεύσεις του Υπερεγώ, η ενέργειά του καταναλίσκεται σε μάταιες προσπάθειες απόκρουσης των απαιτήσεων του Αυτού. Επιπλέον, ως συνέπεια των αλληπάλληλων διαρρήξεων που έχει επιτύχει το Αυτό, έχει προσβληθεί η οργάνωσή του, έχει διασπαστεί το εσωτερικό του, δεν καταφέρνει πλέον να κάνει μια ομαλή σύνθεση, καταστρέφεται ολοσχερώς από στόχους που αλληλοαντικρούονται, από συγκρούσεις που δεν έχουν διευθετηθεί, από άλυτες αμφιβολίες. Αρχικά, αφήνουμε αυτό το εξασθενημένο Εγώ του ασθενούς να πάρει μέρος στην καθαρά διανοητική ερμηνευτική εργασία, πράγμα που έχει ως στόχο να γεμίσει προσωρινά τα κενά στην ψυχική του περιουσία, αφήνουμε να μετα-

βιβαστεί σ' εμάς η αυθεντία του Υπερεγώ του, το ενθαρρύνουμε να αναλάβει τον αγώνα έναντι κάθε απαίτησης του Αυτού και να κατανικήσει τις αντιστάσεις που εμφανίζονται στην πορεία. Ταυτόχρονα, επαναφέρουμε την τάξη μέσα στο Εγώ του ανιχνεύοντας τα περιεχόμενα και τους στόχους που έχουν εισβάλει από το ασυνείδητο, και τους εκθέτουμε στην κριτική οδηγώντας τους πίσω στην αφετηρία τους.

Υπηρετούμε τον ασθενή αναλαμβάνοντας διάφορες λειτουργίες ως αυθεντία και υποκατάστατο των γονέων, ως δάσκαλος και παιδαγωγός, έχουμε κάνει ό,τι καλύτερο γι' αυτόν όταν ως αναλυτές ανεβάζουμε σε φυσιολογικό επίπεδο τις ψυχικές διεργασίες του Εγώ του, όταν μετατρέπουμε αυτό που έχει γίνει ασυνείδητο και έχει απωθηθεί σε προσυνειδητό, και έτσι, το αποδίδουμε πάλι στο Εγώ. Από την πλευρά του ασθενούς λειτουργούν ευνοϊκά για εμάς παράγοντες λογικής όπως το κίνητρο για ανάρρωση που του δημιουργεί ο πόνος του, καθώς και το πνευματικό ενδιαφέρον που ενδέχεται να του ξυπνήσουν οι διδαχές και οι αποκαλύψεις της ψυχανάλυσης, ωστόσο με μακράν ισχυρότερες δυνάμεις λειτουργεί προς όφελός μας η θετική μεταβίβαση με την οποία μας αντιμετωπίζει. Από την άλλη πλευρά, παλεύουν εναντίον μας η αρνητική μεταβίβαση, η αντίσταση του Εγώ στην απώθηση, δηλαδή η δυσφορία του να κάνει τη δύσκολη εργασία που του έχει ανατεθεί, το αίσθημα ενοχής που προέρχεται από τη σχέση του με το Υπερεγώ και η ανάγκη του για ασθένεια που προέρχεται από βαθιές αλλαγές στην ενορμητική οικονομία. Από το μερίδιο που κατέχουν οι δύο τελευταίοι παράγοντες εξαρτάται αν θα ονομαστεί η περίπτωση του εύκολη ή δύσκολη. Ανεξάρτητα από τα παραπάνω μπορούμε να αναγνωρίσουμε κάποια άλλα σημεία, που μπορεί

είτε να μας φανούν ευνοϊκά είτε όχι. Μια κάποια ψυχική αδράνεια, μια δυσκινησία της λίμπιντο, που δεν θέλει να εγκαταλείψει τις καθηλώσεις της, δεν μπορεί να είναι για εμάς ευπρόσδεκτες· η ικανότητα του προσώπου να μετουσιώνει ενορμώσεις παίζει μεγάλο ρόλο, το ίδιο και η ικανότητά του να ανυψωθεί πάνω από τη χονδροειδή ζωή των ενορμήσεων, καθώς και η σχετική δύναμη των διανοητικών του λειτουργιών.

Δεν μας απογοητεύει, αντιθέτως το βρίσκουμε καθ' όλα κατανοητό, όταν φτάνουμε στο συμπέρασμα ότι το τελικό αποτέλεσμα του αγώνα που έχουμε αναλάβει εξαρτάται από ποσοτικές σχέσεις, από το απόλυτο μέγεθος της ενέργειας του ασθενούς που θα μπορέσουμε να κινητοποιήσουμε προς όφελός μας, σε σύγκριση με το άθροισμα της ενέργειας των δυνάμεων που δρουν εναντίον μας. Για ακόμη μια φορά ο Θεός τάσσεται με το ισχυρότερο τάγμα –βεβαίως, δεν καταφέρνουμε πάντα να νικήσουμε, αλλά τουλάχιστον μπορούμε ως επί το πλείστον να αναγνωρίσουμε το γιατί δεν νικήσαμε.

Όποιος παρακολούθησε από θεραπευτικό ενδιαφέρον και μόνο τις εκθέσεις μας, πιθανόν να αποστραφεί μια τέτοια ομολογία απαξιωτικά. Αλλά εμάς εδώ μας απασχολεί η θεραπεία στον βαθμό που εργάζεται με ψυχολογικά μέσα, προς το παρόν δεν διαθέτουμε άλλα. Το μέλλον μπορεί να μας διδάξει πώς να επηρεάζουμε άμεσα τις ποσότητες της ενέργειας και την κατανομή τους στην ψυχική σκευή με ειδικά χημικά υλικά. Ίσως να προκύψουν δυνατότητες θεραπείας που ακόμη δεν μπορούμε ούτε να φανταστούμε· προς το παρόν δεν διαθέτουμε τίποτα καλύτερο από την ψυχαναλυτική τεχνική και γι' αυτό δεν θα πρέπει κανείς να την καταδικάζει, παρ' όλους τους περιορισμούς της.

7. Μια δοκιμή ψυχαναλυτικής εργασίας

Έχουμε καταφέρει να διαθέτουμε πλέον μια γενική γνώση της ψυχικής σκευής, των μερών, των οργάνων, των θεσμών που την απαρτίζουν, των δυνάμεων που δρουν μέσα σ' αυτήν, των λειτουργιών με τις οποίες τα μέρη της είναι επιφορτισμένα. Οι νευρώσεις και οι ψυχώσεις είναι οι καταστάσεις στις οποίες οι διαταραχές των λειτουργιών της σκευής βρίσκουν έκφραση. Έχουμε διαλέξει ως αντικείμενο της μελέτης μας τις νευρώσεις, γιατί μόνον αυτές φαίνεται να είναι προσιτές από τις δικές μας ψυχολογικές μεθόδους παρέμβασης. Καταβάλλοντας προσπάθειες να τις επηρεάσουμε, συγκεντρώνουμε παρατηρήσεις που μας δίνουν μια εικόνα για την καταγωγή τους και τον τρόπο που προέκυψαν.

Θα θέλαμε, πριν ξεκινήσουμε την παρουσίασή μας, να αναφερθούμε σε ένα από τα κύρια αποτελέσματά μας. Οι νευρώσεις δεν έχουν, όπως, για παράδειγμα, οι μεταδοτικές ασθένειες, συγκεκριμένες αιτίες. Θα ήταν μάταιο να αναζητήσουμε σ' αυτές παθογόνο αιτία. Είναι συνδεδεμένες μέσω ρευστών περασμάτων με αυτό που ονομάζουμε κανόνα, και, από την άλλη, δεν μπορούμε να πούμε σαφώς ότι υπάρχει μια κατάσταση αναγνωρισμένη ως κανονική στην οποία να μην μπορεί κανείς να αναγνωρίσει σημάδια νευρωτικών χαρακτηριστικών. Οι νευρωτικοί φέρουν περίπου τις ίδιες προδιαθέσεις με τους άλλους ανθρώπους, βιώνουν το ίδιο, δεν έχουν άλλα καθήκοντα να φέρουν εις πέρας. Γιατί, λοιπόν, ζουν τόσο πιο άσχημα και τόσο πιο δύσκολα, και υποφέρουν περισσότερο στη ζωή από αισθήματα δυσφορίας, άγχη και πόνους;

Την απάντηση σ' αυτήν την ερώτηση δεν χρειάζεται να την

αφήσουμε για αργότερα. Υπάρχουν ποσοτικές *δυσαρμονίες* στις οποίες πρέπει να αποδώσουμε την ανεπάρκεια και τον πόνο των νευρωτικών. Η αιτιολόγηση όλων όσων διαμορφώνονται στην ανθρώπινη ψυχική ζωή πρέπει να αναζητηθεί στην αλληλεπίδραση ανάμεσα σε ήδη υπάρχουσες προδιαθέσεις και σε τυχαία βιώματα. Βέβαια, μια συγκεκριμένη ενόρμηση μπορεί να τύχει να είναι πολύ έντονα ή πολύ ασθενώς επενδεδυμένη, μια συγκεκριμένη ικανότητα μπορεί να έχει σχηματιστεί ατροφικά ή ανεπαρκώς μέσα στη ζωή. Από την άλλη μεριά, οι εξωτερικές εντυπώσεις και οι εμπειρίες μπορούν να προβάλλουν απαιτήσεις διαφορετικής ισχύος από άτομο σε άτομο, ενώ ό,τι η συγκρότηση του ενός είναι ακόμη σε θέση να διαχειριστεί μπορεί για τον άλλον να είναι μια πάρα πολύ δύσκολη εργασία. Αυτές οι ποσοτικές διαφορές προϋποθέτουν ότι η έκβαση θα είναι διαφορετική.

Ωστόσο, πολύ σύντομα θα φτάσουμε να πούμε ότι αυτή η εξήγηση δεν είναι ικανοποιητική. Είναι πολύ γενική, εξηγεί περισσότερα απ' όσα θα έπρεπε. Η αιτιολογία που έχει διατυπωθεί ισχύει για όλες τις περιπτώσεις ψυχικού πόνου, δυστυχίας και παράλυσης, αλλά δεν μπορούν όλες αυτές οι καταστάσεις να ονομαστούν νευρωτικές. Οι νευρώσεις έχουν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, είναι μια δυστυχία ειδικής μορφής.

Έτσι, παρ' όλα αυτά, θα πρέπει να περιμένουμε να βρούμε ειδικές αιτίες γι' αυτές, ή μπορούμε να σχηματίσουμε την εικόνα ότι ανάμεσα στις εργασίες που η ψυχική ζωή πρέπει να διαχειριστεί υπάρχουν και κάποιες που πολύ εύκολα αποτυγχάνουν, πράγμα από το οποίο μπορεί να συναχθεί η ιδιαιτερότητα των συχνά εντελώς αξιοσημείωτων νευρωτικών φαινομένων, χωρίς να πρέπει να αναιρέσουμε τις προηγούμενες θεωρήσεις μας. Αν

εξακολουθεί να είναι σωστό ότι οι νευρώσεις δεν διαφέρουν ουσιαστικά από τον κανόνα, τότε η μελέτη τους υπόσχεται να δώσει πολύτιμες συνεισφορές στη γνώση αυτού του κανόνα. Ίσως εκεί να ανακαλύψουμε τα «αδύναμα σημεία» μιας κανονικής οργάνωσης.

Η παραπάνω υπόθεσή μας τεκμηριώνεται. Οι αναλυτικές εμπειρίες μάς διδάσκουν ότι πράγματι υπάρχει μια ενορμητική απαίτηση της οποίας η διαχείριση ως επί το πλείστον αποτυγχάνει ή επιτυγχάνει μερικώς, και ότι μία περίοδος της ζωής εμφανίζεται μόνη ή κυρίαρχη στο προσκήνιο όταν μελετάμε τη δημιουργία μιας νεύρωσης. Οι δύο παράγοντες, η φύση της ενόρμησης και η περίοδος της ζωής, χρήζουν ξεχωριστής παρατήρησης, αν και σχετίζονται αρκετά η μία με την άλλη.

Για τον ρόλο της περιόδου της ζωής μπορούμε να μιλήσουμε με αρκετή σιγουριά. Φαίνεται ότι οι νευρώσεις αποκτώνται μόνο στην πρώτη παιδική ηλικία (μέχρι το 6ο έτος), ακόμη κι αν τα συμπτώματά τους μπορεί να εμφανιστούν για πρώτη φορά πολύ αργότερα. Η νεύρωση της παιδικής ηλικίας μπορεί να γίνει έκδηλη για σύντομο χρονικό διάστημα ή ακόμη και να παραβλεφθεί. Η ύστερη νευρωτική ασθένεια συνδέεται σε κάθε περίπτωση με τα προκαταρκτικά της παιδικής ηλικίας. Ενδέχεται η επανομαζόμενη τραυματική νεύρωση (από πολύ ισχυρό τρόμο, από βαριές σωματικές διαταράξεις, όπως σύγκρουση τρένων, καταπλάκωση κ.ο.κ.) να αποτελεί εξαίρεση· η σχέση της με τη νηπιακή κατάσταση έχει μέχρι στιγμής διαφύγει από την έρευνα. Προτιμάμε ως αιτιολόγηση την πρώτη περίοδο της παιδικής ηλικίας, κάτι που μπορεί εύκολα να τεκμηριωθεί. Οι νευρώσεις είναι, όπως γνωρίζουμε, παθήσεις του Εγώ, και δεν είναι να απορεί κανείς που το Εγώ, όσο είναι ακόμη αδύναμο, ατελές και

ανίκανο να αντισταθεί, αποτυγχάνει να διαχειριστεί εργασίες που αργότερα θα μπορούσε να φέρει σε πέρας παίζοντας. (Οι εσωτερικές ενορμητικές απαιτήσεις, όπως και τα ερεθίσματα από τον εξωτερικό κόσμο, λειτουργούν τότε ως «τραύματα», ειδικά όταν συναντούν κάποια συγκεκριμένη προδιάθεση). Το αβόητο Εγώ τούς αντιστέκεται επιχειρώντας να διαφύγει (*απωθήσεις*), κάτι που αργότερα αποδεικνύεται ακατάλληλο και που σημαίνει διαρκείς περιορισμούς για την περαιτέρω εξέλιξη. Οι βλάβες που υφίσταται το Εγώ από τα πρώτα βιώματά του μας φαίνονται δυσανάλογα μεγάλες, αλλά αρκεί να σκεφτεί κανείς τη διαφορά της επίδρασης, όταν κανείς τοιμπίσει, όπως στα πειράματα του Roux,* έναν σωρό γεννητικών κυττάρων που είναι σε διαδικασία διαίρεσης, αντί να τοιμπίσει το ολοκληρωμένο ζώο που αργότερα θα προκύψει από αυτό. Κανένα ανθρώπινο ον δεν μπορεί να αποφύγει τέτοιες τραυματικές εμπειρίες, κανείς δεν απαλλάσσεται από τις απωθήσεις που αυτές προκαλούν. Αυτές οι παρακινδυνευμένες αντιδράσεις του Εγώ ίσως είναι απαραίτητες για την επίτευξη ενός άλλου στόχου, που είναι συνυφασμένος με την ίδια χρονική περίοδο της ζωής. Ο μικρός πρωτόγονος πρέπει μέσα σε λίγα χρόνια να γίνει μια πολιτισμένη ανθρώπινη ύπαρξη, να έχει ολοκληρώσει ένα τρομακτικά μεγάλο κομμάτι της πολιτισμικής εξέλιξης σε μια σχεδόν αδιανόητη σύντομη περίοδο. Αυτό καθίσταται εφικτό λόγω κληρονομικής προδιάθεσης, δεν μπορεί όμως σχεδόν ποτέ να παρακάμψει την αρωγή της ανατροφής, της επιρροής των γονέων, που ως πρόδρομοι του Υπερεγώ περιορίζουν τη δραστηριότητα του Εγώ

* Wilhelm Roux (1850-1924): γερμανός ζωολόγος και εμβρυολόγος, γνωστός για τα πειράματα που έκανε σε έμβρυα ζώων σχετικά με την κυτταρική διαίρεση. (Σ.τ.Ε.)

μέσω απαγορεύσεων και τιμωριών, ενώ ενθαρρύνουν ή επιβάλλουν την εκτέλεση απωθήσεων. Μαζί με αυτά, δεν πρέπει κανείς να ξεχνά να συνυπολογίζει ανάμεσα στις προϋποθέσεις της νεύρωσης και την επίδραση της κουλτούρας. Αναγνωρίζουμε ότι είναι εύκολο για τον βάρβαρο να είναι υγιής, όμως για τον πολιτισμένο άνθρωπο είναι ένα δύσκολο έργο. Μπορεί να βρίσκουμε την επιθυμία για ένα ισχυρό και χωρίς αναστολές Εγώ κατανοητή, όμως, όπως μας διδάσκει η εποχή που τώρα διανύουμε, η επιθυμία αυτή είναι με τη βαθύτερη έννοια εχθρική προς τον πολιτισμό. Και επειδή οι απαιτήσεις του πολιτισμού εκπροσωπούνται μέσω της ανατροφής μέσα στην οικογένεια, θα πρέπει στην αιτιολόγηση των νευρώσεων να συνυπολογίσουμε και αυτό το βιολογικό χαρακτηριστικό του ανθρώπινου είδους, τη μακρά περίοδο της παιδικής εξάρτησης.

Σε ό,τι αφορά το άλλο σημείο, τον ιδιαίτερο ενορμητικό παράγοντα, εδώ θα ανακαλύψουμε μια ενδιαφέρουσα δυσαρμονία ανάμεσα στη θεωρία και την εμπειρία. Θεωρητικά δεν υφίσταται κάποια αντίρρηση στην υπόθεση ότι κάθε τυχαία ενορμητική απαίτηση θα μπορούσε να δώσει αφορμή στις ίδιες απωθήσεις με τις συνέπειές τους, η παρατήρησή μας όμως μας δείχνει κατά κανόνα, στον βαθμό που μπορούμε να το αιτιολογήσουμε, ότι οι διεγέρσεις που αναλαμβάνουν αυτόν τον παθολόγο ρόλο απορρέουν από μερικές ενόρμησεις της σεξουαλικής ζωής. Τα συμπτώματα των νευρώσεων είναι στο σύνολό τους, μπορεί κανείς να πει, είτε υποκατάστατα ικανοποίησης μιας οποιασδήποτε σεξουαλικής επιθυμίας, είτε μέτρα για την παρεμπόδισή της, και κατά κανόνα συμβιβασμός των δύο, όπως πραγματώνονται σύμφωνα με τους νόμους που διέπουν τα αντίθετα μέσα στο ασυνείδητο. Προς το παρόν δεν μπορούμε

να καλύψουμε το κενό στη θεωρία μας· η απόφαση γίνεται ακόμην πιο δύσκολη επειδή οι περισσότερες επιθυμίες της σεξουαλικής ζωής δεν είναι καθαρά ερωτικής φύσεως αλλά μια σύμμειξη ερωτικών ενορμήσεων με τμήματα της ενόρμησης καταστροφής. Δεν υπάρχει, όμως, καμία αμφιβολία ότι οι ενορμήσεις που γνωστοποιούνται σε φυσιολογικό πλαίσιο ως σεξουαλικές παίζουν πρωτεύοντα, απρόσμενα μεγάλο, ρόλο στην πρόκληση των νευρώσεων· αν ο ρόλος τους είναι αποκλειστικός, αυτό μένει να αποφασιστεί. Θα πρέπει επίσης να λάβει κανείς υπόψη ότι καμία άλλη λειτουργία δεν έχει γνωρίσει στο πέρασμα της πολιτισμικής εξέλιξης μια τόσο ενεργητική και εκτενή αποποίηση όσο η σεξουαλική. Η θεωρία θα πρέπει να αρκестεί σε κάποιες ενδείξεις, οι οποίες προδίδουν μια βαθύτερη συνάφεια, ότι δηλαδή η πρώτη περίοδος της παιδικής ηλικίας, κατά τη διάρκεια της οποίας το Εγώ αρχίζει να διαχωρίζεται από το Αυτό, είναι επίσης περίοδος της πρώιμης σεξουαλικής άθνησης, που κλείνει τη λανθάνουσα περίοδο, ότι δεν είναι καθόλου τυχαίο όταν αυτή η σημαίνουσα πρώιμη περίοδος χάνεται αργότερα μέσα στην παιδική αμνησία και, τέλος, ότι συντελούνται βιολογικές αλλαγές στη σεξουαλική ζωή, όπως είναι ο διπλός χρόνος εκκίνησης της λειτουργίας, η απώλεια του περιοδικού χαρακτήρα της σεξουαλικής διέγερσης και η μετατροπή στη σχέση της θηλυκής έμμηνης ρήσης με την ανδρική στύση: όλες αυτές οι καινοτομίες στη σεξουαλικότητα θα πρέπει να είχαν μεγάλη σημασία στην εξέλιξη από το ζώο στον άνθρωπο. Επαφίεται στη μελλοντική επιστήμη να συνθέσει τα στοιχεία που σήμερα αντιμετωπίζονται ακόμη ως μεμονωμένα σε μια νέα αντίληψη. Δεν είναι η ψυχολογία αλλά η βιολογία που παρουσιάζει εδώ ένα κενό. Πιθανώς να μην έχουμε άδικο όταν λέμε

ότι το αδύναμο σημείο στην οργάνωση του Εγώ βρίσκεται στη σχέση του με τη σεξουαλική λειτουργία, λες και έχει βρει εδώ ψυχολογική έκφραση η βιολογική αντίθεση ανάμεσα στη διατήρηση του εαυτού και τη διατήρηση του είδους.

Αν η αναλυτική εμπειρία μάς έχει πείσει για την απόλυτη ορθότητα της υπόθεσης, που συχνά έχει ακουστεί, ότι το παιδί είναι ψυχολογικά ο πατέρας του ενήλικα και ότι οι εμπειρίες των πρώτων του χρόνων είναι σπάνιας σημασίας για ολόκληρη τη μετέπειτα ζωή του, τότε αποκτά για εμάς ξεχωριστό ενδιαφέρον όταν υπάρχει κάτι που μπορεί να χαρακτηριστεί ως κεντρικό βίωμα αυτής της περιόδου της παιδικής ηλικίας. Την προσοχή μας τραβάνε αρχικά οι απηχήσεις κάποιων επιρροών, οι οποίες δεν αφορούν όλα τα παιδιά, παρόλο που παρουσιάζονται αρκετά συχνά, όπως η σεξουαλική κακοποίηση παιδιών από ενήλικες, η αποπλάνησή τους από άλλα, μεγαλύτερα παιδιά (αδέρφια), και, αρκετά απροσδόκητα, η εμπλοκή που τους προκαλεί η ανάμνησή τους ως αυτίκων ή αυτοπτών μαρτύρων σε σεξουαλικές διαδικασίες μεταξύ ενηλίκων (των γονέων), συνήθως σε μια περίοδο όπου δεν τα θεωρεί κανείς ικανά να έχουν ούτε ενδιαφέρον ούτε κατανόηση για να εγγράψουν τέτοιες εντυπώσεις, ούτε καν την ικανότητα να τις θυμηθούν αργότερα. Εύκολα διαπιστώνει κανείς σε ποια έκταση ξυπνά μέσα από τέτοιες εμπειρίες η σεξουαλική δεκτικότητα του παιδιού και πώς πιέζεται η σεξουαλική επιθυμία του να κυλήσει σε συγκεκριμένες ράγες, που ποτέ δεν θα μπορέσει να εγκαταλείψει πλέον. Επειδή αυτές οι εγγραφές χάνονται μέσα στην απώθηση, είτε αμέσως είτε εμμέσως μόλις επιστρέψουν ως αναμνήσεις, δημιουργούν την προϋπόθεση για τον νευρωτικό ψυχαναγκασμό, ο οποίος αργότερα θα καταστήσει ανέφικτη για το Εγώ την κυριαρχία επί της σεξου-

αλικής λειτουργίας και προφανώς θα το ωθεί διαρκώς να την αποστρέφεται. Η τελευταία αντίδραση θα έχει μια νεύρωση ως συνέπεια της· αν αυτό δεν συμβεί, τότε θα αναπτυχθούν πολλαπλές διαστροφές ή μια πλήρης ανυπακοή μιας λειτουργίας ανυπολόγιστα σημαντικής, όχι μόνο για την αναπαραγωγή αλλά και για τη διαμόρφωση ολόκληρης της ζωής.

Όσο πλούσιες σε διδάγματα και να είναι τέτοιες περιπτώσεις, οφείλουμε να δείξουμε ενδιαφέρον σε ακόμη υψηλότερο βαθμό για την επιρροή μιας κατάστασης που είναι προκαθορισμένο ότι θα τη διανύσουν όλα τα παιδιά, και που καθίσταται απαραίτητη λόγω της παρατεταμένης φροντίδας των παιδιών και της συμβίωσης με τους γονείς. Εννοώ το *οιδιπόδειο σύμπλεγμα*, που ονομάζεται έτσι επειδή το ουσιώδες περιεχόμενό του ανατρέχει στον ελληνικό μύθο για τον βασιλιά Οιδίποδα, η αποτύπωση του οποίου ευτυχώς έχει γίνει από έναν μεγάλο τραγικό ποιητή. Ο Έλληνας ήρωας σκοτώνει τον πατέρα του και παίρνει τη μητέρα του για γυναίκα. Το ότι το κάνει ακούσια, χωρίς να αναγνωρίζει τους δύο ως γονείς του, είναι μια παρέκκλιση από το αναλυτικό γεγονός, που εύκολα θα την κατανοήσουμε, αλλά και θα τη θεωρήσουμε απαραίτητη.

Θα πρέπει εδώ να περιγράψουμε την εξέλιξη του αγοριού και του κοριτσιού –του άνδρα και της γυναίκας– ξεχωριστά, διότι τώρα η διαφορά των φύλων κερδίζει την πρώτη της ψυχολογική έκφραση. Μπροστά μας ορθώνεται το μεγάλο αίνιγμα, το βιολογικό γεγονός της δυαδικότητας των φύλων, μη περαιτέρω σημείο της γνώσης μας, που αρνείται να αναχθεί σε κάτι άλλο. Η ψυχανάλυση δεν έχει συνεισφέρει τίποτα στην αποσαφήνιση αυτού του προβλήματος, προφανώς ανήκει εξ ολοκλήρου στη βιολογία. Στην ψυχική ζωή βρίσκουμε μόνο αντα-

νακλάσεις αυτής της μεγάλης αντίθεσης, η ερμηνεία της οποίας δυσκολεύει από το γεγονός που εδώ και καιρό μαντεύει κανείς, ότι δηλαδή κανένα μεμονωμένο πλάσμα δεν περιορίζεται στους τρόπους αντίδρασης ενός μόνο φύλου, αλλά πάντα αφήνει κάποιο χώρο για εκείνους του άλλου φύλου, ακριβώς όπως το σώμα του δίπλα στα διαμορφωμένα όργανα του ενός φύλου φέρει και τα ατροφικά, συχνά σε αχρησία ίχνη των οργάνων του άλλου φύλου. Για να διαχωριστεί το αρσενικό από το θηλυκό στην ψυχική ζωή, κάνουμε χρήση μιας προφανώς ανεπαρκούς και συμβατικής εξίσωσης. Ονομάζουμε ό,τι είναι δυνατό και δραστήριο αρσενικό, ό,τι είναι αδύναμο και παθητικό, θηλυκό. Το γεγονός της ψυχολογικής αμφισεξουαλικότητας επιβαρύνει επίσης όλες τις έρευνές μας, δυσκολεύει κάθε περιγραφή.

Το πρώτο ερωτικό αντικείμενο του παιδιού είναι το μητρικό στήθος που το θρέφει, η αγάπη προκύπτει βασισμένη στην ικανοποίηση της ανάγκης για τροφή. Αρχικά, το παιδί δεν διαχωρίζει το στήθος από το δικό του σώμα· όταν πρέπει το στήθος να χωριστεί από το σώμα, να τοποθετηθεί κάπου «έξω», επειδή το παιδί τόσο συχνά το αναζητά, παίρνει μαζί του ως «αντικείμενο» ένα κομμάτι της αρχικής λιβιδινικής επένδυσης. Αυτό το πρωταρχικό αντικείμενο ολοκληρώνεται αργότερα στο πρόσωπο της μητέρας, η οποία όχι μόνο τρέφει, αλλά και φροντίζει, καθώς και προκαλεί κάποιες άλλες ευχάριστες ή δυσάρεστες σωματικές αισθήσεις. Φροντίζοντας το σώμα γίνεται η πρώτη που αποπλανά το παιδί. Σ' αυτές τις δύο σχέσεις έχει τις ρίζες της η μοναδική, ασύγκριτη σημασία, η ισόβια και απαράλλαχτα εδραιωμένη, της μητέρας ως πρώτου και ισχυρότερου αντικειμένου αγάπης, ως προτύπου για όλες τις μετέπειτα σχέσεις αγάπης, και στα δύο φύλα. Εδώ η φυλογενετική αιτιολόγηση

έχει μακράν τον πρωτεύοντα ρόλο έναντι του προσωπικού τυχαίου βιώματος, τόσο που δεν έχει καμία διαφορά αν το παιδί ρουφούσε πραγματικά το στήθος ή τρεφόταν με το μπουκάλι και δεν μπορούσε ποτέ να απολαύσει τη μητρική τρυφερότητα. Η εξέλιξή του και στις δύο περιπτώσεις παίρνει τον ίδιο δρόμο, ίσως στη δεύτερη περίπτωση η επιθυμία που θα έρθει αργότερα να φτάνει σε ακόμη μεγαλύτερα ύψη. Και όσο μεγάλο κι αν είναι το διάστημα που το παιδί τρεφόταν από το στήθος της μητέρας, πάντοτε μετά τον απογαλακτισμό θα μένει με τη βεβαιότητα ότι το διάστημα ήταν πολύ μικρό και πολύ λίγο.

Αυτή η εισαγωγή δεν είναι περιττή, μπορεί να οξύνει την κατανόησή μας για την ένταση του οιδιπόδειου συμπλέγματος. Όταν το αγόρι (από 2 έως 3 χρόνων) έχει εισέλθει στη φαλλική φάση της λιβιδινικής του εξέλιξης, όταν έχει λάβει ευχάριστες αισθήσεις από το μόριό του, και έχει μάθει να προμηθεύει τον εαυτό του με αυτές τις αισθήσεις προκαλώντας τον ερεθισμό με το χέρι του, μετατρέπεται σε εραστή της μητέρας. Επιθυμεί να την κατέχει σωματικά με τους τρόπους που συμβαίνει στη σεξουαλική ζωή, όπως εκείνο τη μαντεύει μέσα από την παρατήρηση και τη φαντασία του, προσπαθεί να την αποπλανήσει δείχνοντάς της το ανδρικό του μόριο, για την κατοχή του οποίου είναι υπερήφανο. Ο ανδρισμός του, που έχει ξυπνήσει νωρίς, προσπαθεί, με μια λέξη, να αντικαταστήσει για εκείνη τον πατέρα, που χωρίς αμφιβολία ήταν μέχρις εδώ το πρότυπό του λόγω της σωματικής δύναμης που αναγνωρίζει το αγόρι σ' αυτόν και της αυθεντίας με την οποία τον επενδύει. Τώρα ο πατέρας είναι ο ανταγωνιστής που στέκει εμπόδιο στο δρόμο του και που θέλει να τον βγάλει από τη μέση.

Αν, κάποια στιγμή που ο πατέρας απουσιάζει, του επιτραπεί

να μοιραστεί το κρεβάτι της μητέρας, από το οποίο αποκλείεται ξανά μετά την επιστροφή του πατέρα, η ικανοποίηση κατά την εξαφάνιση του πατέρα και η απογοήτευση κατά την επανεμφάνισή του συνιστούν για εκείνο βαθιά βιώματα. Αυτό είναι το περιεχόμενο του οιδιπόδειου συμπλέγματος, που ο ελληνικός μύθος μετέφρασε από τον κόσμο της φαντασίας του παιδιού στην υποτιθέμενη πραγματικότητα. Οι συσχετισμοί του δικού μας πολιτισμού του επιφυλάσσουν κατά κανόνα ένα φρικτό τέλος.

Η μητέρα έχει πολύ καλά καταλάβει ότι η σεξουαλική διέγερση του αγοριού ισχύει για το δικό της πρόσωπο. Κάποια στιγμή αναλογίζεται ότι δεν είναι σωστό να την επιτρέπει. Πιστεύει ότι κάνει το σωστό όταν του απαγορεύει να απασχολεί τα χέρια του με το μόριό του. Η απαγόρευση λίγο ωφελεί, το πολύ να επιφέρει κάποια τροποποίηση στον τρόπο της αυτοϊκανοποίησης.

Τελικά, η μητέρα επιστρατεύει το πιο αυστηρό μέσο, απειλεί ότι θα του πάρει το πράγμα με το οποίο την προκαλεί. Συνήθως μεταθέτει την πραγματοποίηση της απειλής στον πατέρα, για να την κάνει πιο τρομερή και πιο πιστευτή. Θα το πει στον πατέρα και εκείνος θα κόψει το μέλος.

Είναι αξιοσημείωτο ότι αυτή η απειλή λειτουργεί μόνο αν έχει εκπληρωθεί προηγουμένως ή αργότερα μια άλλη προϋπόθεση. Του αγοριού του φαίνεται εντελώς αδιανόητο ότι κάτι τέτοιο θα μπορούσε να συμβεί. Αλλά αν, όταν δεχτεί την απειλή, μπορεί να θυμηθεί, ή αν λίγο μετά δει ένα γυναικείο γεννητικό όργανο με τα μάτια του, διαπιστώνοντας ότι το πολυτιμότερο κομμάτι του του λείπει, τότε πιστεύει στην αλήθεια αυτού που έχει ακούσει, και βιώνει, υπό την επιρροή του *συμπλέγματος*

ευνουχισμού, το ισχυρότερο τραύμα της πρώιμης ζωής του.¹

Οι επιδράσεις της απειλής του ευνουχισμού είναι πολύπλευρες και δεν είναι δυνατόν να αγνοηθούν, αφορούν όλες τις σχέσεις του αγοριού, με τον πατέρα και τη μητέρα, αργότερα με τον άνδρα και τη γυναίκα γενικά. Συνήθως ο ανδρισμός του παιδιού δεν μπορεί να αντέξει αυτόν τον κλονισμό. Για να σώσει το ανδρικό του μόριο, το παιδί εγκαταλείπει λιγότερο ή περισσότερο την κατάκτηση της μητέρας, συχνά η ζωή του ως αρσενικού επιβαρύνεται εσαεί από την απαγόρευση. Όταν διαθέτει ένα ισχυρό τρόπον τινά θηλυκό συστατικό στοιχείο, αυτό μέσω της τρομοκράτησης του ανδρισμού κερδίζει σε ισχύ. Φτάνει σε μια παθητική τοποθέτηση απέναντι στον πατέρα, σαν αυτή που αποδίδει στη μητέρα. Σταμάτησε μεν τον αυνανισμό ως αποτέλεσμα της απειλής, όχι όμως και τη φαντασιακή δραστηριότητα που τον συνόδευε. Μίας και είναι πλέον η μόνη μορφή σεξουαλικής ικανοποίησης που του έχει απομείνει, την ασκεί με ακόμη μεγαλύτερη φροντίδα και σε τέτοιες φαντασιώσεις ταυτίζεται μεν

1. Ο ευνουχισμός δεν λείπει ούτε από τον μύθο του Οιδίποδα, διότι η τύφλωση, δηλαδή η τιμωρία που ο ίδιος επιβάλλει στον εαυτό του μετά την αποκάλυψη του εγκλήματος, είναι σύμφωνα με την μαρτυρία των ονείρων μια συμβολική υποκατάσταση του ευνουχισμού. Δεν μπορεί να αποκλείσει κανείς ότι η ασυνήθιστη τρομακτική επίδραση της απειλής οφείλεται μεταξύ άλλων και σε ένα φυλογενετικό μνημονικό ίχνος από την πρώιμη περίοδο της προϊστορικής οικογένειας, μιας και ο ζηλιάρης πατέρας άρπαζε κυριολεκτικά τα γεννητικά όργανα του γιου, αν του γινόταν βάρος ως ανταγωνιστής για το θηλυκό. Το πανάρχαιο έθιμο της περιτομής, μια άλλη συμβολική υποκατάσταση του ευνουχισμού, μπορεί να γίνει κατανοητό μόνο ως έκφραση της υποταγής στη βούληση του πατέρα. (Βλ. τα έθιμα εφηβικής μύησης των πρωτόγονων). Το πώς διαμορφώνεται η διαδικασία που περιγράψαμε παραπάνω στους λαούς και στους πολιτισμούς που δεν κατέστειλαν τον παιδικό αυνανισμό δεν έχει ακόμη ερευνηθεί.

ακόμη με τον πατέρα, αλλά ταυτόχρονα και, ίσως εντονότερα, με τη μητέρα. Απόγονοι και παράγωγα του μετασχηματισμού αυτών των πρώιμων φαντασιώσεων που συνοδεύουν τον αυνανισμό φροντίζουν να εισέλθουν στο μελλοντικό του Εγώ και λαμβάνουν μέρος στη διαμόρφωση του χαρακτήρα του. Ανεξάρτητα από μια τέτοια ενίσχυση της θηλυκότητάς του, το άγχος μπροστά στον πατέρα και το μίσος γι' αυτόν θα γνωρίσουν μεγάλη κλιμάκωση. Ο ανδρισμός του αγοριού αποσύρεται, τρόπον τινά, σε μιαν αντιδραστική στάση απέναντι στον πατέρα, η οποία αργότερα θα κυριαρχεί αναγκαστικά στη συμπεριφορά του με τους άλλους ανθρώπους. Ως υπόλειμμα της ερωτικής καθήλωσης στη μητέρα σχηματίζεται συχνά μια υπερβολική εξάρτηση από αυτήν, που αργότερα θα συνεχιστεί με μια υποταγή του στη γυναίκα. Δεν τολμά πια να αγαπά τη μητέρα, αλλά δεν διακινδυνεύει να μην αγαπιέται απ' αυτήν, αφού φοβάται ότι θα τον προδώσει στον πατέρα και θα πραγματοποιηθεί ο ευνουχισμός.

Το όλο βίωμα, με τις προϋποθέσεις και τις συνέπειές του, εκ των οποίων η παρουσίασή μας μπόρεσε μόνον ένα μέρος να δώσει, καταλήγει σε μια πολύ υψηλής ενέργειας απώθηση και, όπως ορίζεται από το ασυνείδητο Αυτό, όλες οι συναισθηματικές διεγέρσεις και οι αντικρουόμενες αντιδράσεις που σ' εκείνη την περίοδο τέθηκαν σε κίνηση διατηρούνται στο ασυνείδητο και είναι έτοιμες να διαταράξουν την ύστερή ανάπτυξη του Εγώ μετά την εφηβεία. Όταν η σωματική διαδικασία της σεξουαλικής ωρίμανσης αναβιώνει τις παλιές λιβιδινικές καθηλώσεις που υποτίθεται ότι έχει ξεπεράσει, η σεξουαλική ζωή θα αποδειχθεί ανεσταλμένη, μη ενιαία, κατακερματισμένη σε αλληλοσυγκρουόμενες επιθυμίες.

Σίγουρα, η διείσδυση της απειλής ευνουχισμού στην ανα-

δυσόμενη σεξουαλική ζωή του αγοριού, δεν έχει πάντα αυτές τις φοβερές συνέπειες. Θα εξαρτηθεί και πάλι από ποσοτικές σχέσεις το πόσες βλάβες θα υποστεί και το πόσες θα αποφύγει. Το συμβάν ολόκληρο, το οποίο μάλλον μπορεί κανείς να θεωρήσει κεντρικό βίωμα των παιδικών χρόνων, το μεγαλύτερο πρόβλημα της πρώιμης περιόδου και την ισχυρότερη πηγή της μελλοντικής ανεπάρκειας, το ξεχνά κανείς τόσο ριζικά, ώστε η ανακατασκευή του κατά την αναλυτική εργασία παρεμποδίζεται από την πιο αποφασιστική δυσπιστία του ενήλικα. Η αποστροφή του φτάνει μέχρι το σημείο να θέλει να αποσιωπηθεί κάθε αναφορά του απαγορευμένου αντικειμένου και μέσα σε σπάνια διανοητική τύφλωση να παραγνωρίζει ό,τι το θυμίζει, όσο κοντά του κι αν βρίσκεται αυτό.

Έτσι μπορεί να εννοήσει κανείς το επιχείρημα ότι ο μύθος του βασιλιά Οιδίποδα δεν έχει στην πραγματικότητα καμία σχέση με την κατασκευή της ανάλυσης, ότι είναι μια εντελώς άλλη περίπτωση, διότι ο Οιδίποδας δεν ήξερε, λέει, ότι αυτός που σκότωσε είναι ο πατέρας του, και αυτή που παντρεύτηκε είναι η μητέρα του. Απλώς παραβλέπει κανείς σ' αυτό ότι μια τέτοια παραμόρφωση είναι απαραίτητη, όταν επιχειρείται μια ποιητική διαμόρφωση του υλικού, και ότι αυτή δεν κομίζει κάτι ξένο, παρά μόνο αξιοποιεί ευφυώς τα σημεία που είναι από το θέμα δοσμένα.

Η άγνοια του Οιδίποδα είναι η νόμιμη αναπαράσταση της ασυνειδητότητας, μέσα στην οποία για τον ενήλικα έχει βουλιάξει το όλο βίωμα, ενώ ο καταναγκασμός του μαντείου, που καθιστά τον ήρωα αθώο ή που θα έπρεπε να τον καθιστά αθώο, είναι η αναγνώριση του αναπόφευκτου πεπρωμένου, που έχει καταδικάσει όλους τους γιους να βιώσουν το οιδιπόδειο σύμπλεγμα.

Όταν κάποια άλλη στιγμή μας επέστη η προσοχή εκ μέρους ψυχαναλυτών στο πόσο εύκολα μπορεί, αν συσχετιστεί με το οιδιπόδειο σύμπλεγμα, να λυθεί το αίνιγμα ενός άλλου ήρωα της ποίησης, του ταλαντευόμενου *Άμλετ* που περιέγραψε ο Σαίξπηρ, μιας και ο πρίγκιπας αποτυγχάνει να τιμωρήσει κάποιον άλλον για κάτι που καλύπτει το περιεχόμενο των δικών του οιδιπόδειων επιθυμιών, τότε φάνηκε η γενικευμένη έλλειψη κατανόησης από την πλευρά των λογοτεχνικών κύκλων που έδειξαν πόσο η μάζα των ανθρώπων ήταν έτοιμη να προσκολληθεί στα νηπιακά της απωθημένα.²

Κι όμως, περισσότερο από έναν αιώνα πριν από την εμφάνιση της ψυχανάλυσης, ο γάλλος Diderot είχε δείξει τη σημασία του οιδιπόδειου συμπλέγματος, εκφράζοντας με μία πρόταση τη διαφορά ανάμεσα στον πρωτογονισμό και τον πολιτισμό: Si le petit sauvage était abandonné à lui-même qu' il conserva toute son imbecilité, et qu' il réunit au peu de raison de l' enfant au berceau la violence des passions de l' homme de trente ans, il tor-dait le cou à son père et coucherait avec sa mère.* Τολμώ να πω ότι αν η ψυχανάλυση δεν είχε να καυχηθεί για κανένα άλλο επί-

2. Το όνομα William Shakespeare είναι κατά πάσα πιθανότητα ένα ψευδώνυμο πίσω από το οποίο κρύβεται κάποιος μεγάλος άγνωστος. Ένας άνδρας στον οποίο κάποιοι πιστεύουν ότι αναγνωρίζουν τον συγγραφέα των σαιξπηρικών ποιημάτων, ο Edward de Vere, Δούκας της Οξφόρδης, είχε από παιδί χάσει έναν αγαπημένο και θαυμαστό πατέρα και είχε απομακρυνθεί εντελώς από τη μητέρα του, η οποία πολύ σύντομα, μετά τον θάνατο του άντρα της, έκανε έναν καινούριο γάμο.

* γαλλικά στο πρωτότυπο: «Αν ο μικρός άγριος είχε αφεθεί στον εαυτό του, διατηρώντας όλη την αφροσύνη του και προσθέτοντας στην ισχνή αφροσύνη της παιδικής του κούνιας τα βίαια πάθη ενός τριαντάχρονου, θα στραγγάλιζε τον πατέρα του και θα κοιμόταν με τη μάνα του». (Σ.τ.Ε.)

τευγμα παρά μόνο για την αποκάλυψη του απωθημένου οιδιπόδειου συμπλέγματος, αυτό και μόνο θα της έδινε έρεισμα να συγκαταλέγεται ανάμεσα στα πολύτιμα καινούργια αποκτήματα της ανθρωπότητας.

Για το μικρό κορίτσι οι επιδράσεις του συμπλέγματος ευνουχισμού είναι περισσότερο ομοιόμορφες και όχι λιγότερο βαθιές. Το θηλυκό παιδί φυσικά δεν έχει να φοβηθεί ότι θα χάσει το πέος, πρέπει όμως να αντιδράσει στο ότι σ' εκείνο δεν έχει δοθεί πέος. Από την αρχή ζηλεύει το αγόρι γι' αυτό που κατέχει, μπορεί κανείς να πει ότι η εξέλιξή του στο σύνολό της ολοκληρώνεται στον αστερισμό του φθόνου του πέους. Αρχικά κάνει μάταιες προσπάθειες να κάνει ό,τι και το αγόρι, και αργότερα με μεγαλύτερη επιτυχία καταβάλλει κόπο ώστε να αποζημιωθεί γι' αυτή τη μειονεξία, κάτι που τελικά μπορεί να οδηγήσει στη φυσιολογική γυναικεία στάση. Όταν κατά τη φαλλική φάση προσπαθεί, όπως το αγόρι, να προσφέρει ευχαρίστηση στον εαυτό του ερεθίζοντας το γεννητικό όργανο με το χέρι, συχνά δεν φτάνει σε ικανοποίηση που του αρκεί και επεκτείνει την κατηγορία της μειονεξίας του ατροφικού του πέους σ' ολόκληρο τον εαυτό του. Κατά κανόνα εγκαταλείπει σύντομα τον αυνανισμό γιατί δεν θέλει να της εφιστάται η προσοχή στην υπεροχή του αδελφού ή των συμπαικτών, και αποστρέφεται τη σεξουαλικότητα εντελώς.

Αν το μικρό θηλυκό με την πρώτη του ευχή επιμένει να γίνει αγόρι, τότε σε ακραία περίπτωση θα καταλήξει έκδηλα ομοφυλόφιλη, αλλιώς, στη διάρκεια της μετέπειτα ζωής της θα εμφανίσει έκτυπα ανδρικά χαρακτηριστικά, θα διαλέξει ένα ανδρικό επάγγελμα κ.ο.κ. Ο άλλος δρόμος οδηγεί μέσα από την απομάκρυνση από την αγαπημένη μητέρα, την οποία η κόρη, υπό την

επίδραση του φθόνου του πέους, δεν μπορεί να συγχωρέσει που την έστειλε στον κόσμο τόσο ελλιπώς εξοπλισμένη. Πικραμένη από αυτό, εγκαταλείπει τη μητέρα και την αντικαθιστά με κάποιο άλλο πρόσωπο ως αντικείμενο αγάπης, δηλαδή με τον πατέρα. Όταν κανείς έχει χάσει ένα αντικείμενο αγάπης, τότε η αμέσως επόμενη αντίδραση είναι να ταυτιστεί με αυτό, σαν να το υποκαθιστά μέσα του μέσω της ταύτισης. Αυτός ο μηχανισμός έρχεται εδώ να βοηθήσει το μικρό κορίτσι. Η ταύτιση με τη μητέρα μπορεί τώρα να λύσει τη σύνδεση με τη μητέρα. Η κορούλα μπαίνει τώρα στη θέση της μητέρας, όπως πάντα έκανε στα παιχνίδια της, θέλει να την αντικαταστήσει δίπλα στον πατέρα και μισεί τώρα τη μητέρα που προηγουμένως αγαπούσε με διπλό κίνητρο, από ζήλεια καθώς και από την ταπείνωση του αποτυχημένου πέους. Η νέα της σχέση με τον πατέρα θα πρέπει αρχικά να έχει ως περιεχόμενο την επιθυμία να ορίζει εκείνη το πέος του, κορυφώνεται όμως στην άλλη επιθυμία, να λάβει από εκείνον ένα παιδί για δώρο. Έτσι, η επιθυμία για παιδί μπαίνει στη θέση της επιθυμίας για το πέος, ή τουλάχιστον έχει διαχωριστεί από αυτήν.

Είναι ενδιαφέρον ότι η σχέση ανάμεσα στο οιδιπόδειο σύμπλεγμα και στο σύμπλεγμα ευνουχισμού διαμορφώνεται στο θηλυκό με εντελώς διαφορετικό, αν όχι αντίθετο, τρόπο απ' ό,τι στον άνδρα. Στον τελευταίο, έχουμε δει ότι η απειλή του ευνουχισμού βάζει ένα τέλος στο οιδιπόδειο σύμπλεγμα, ενώ στο θηλυκό μαθαίνουμε ότι, αντιθέτως, μέσω της επίδρασης της έλξης πέους στο οιδιπόδειο σύμπλεγμα το σύμπλεγμα ευνουχισμού απωθείται. Για το θηλυκό δεν είναι ιδιαίτερα επιβλαβής η παραμονή στην οιδιπόδεια θέση (έχει προταθεί γι' αυτήν το όνομα «σύμπλεγμα της Ηλέκτρας»). Θα διαλέξει τότε τον άνδρα

της σύμφωνα με πατρικές ιδιότητες και θα είναι έτοιμη να αναγνωρίσει την εξουσία του. Η ασίγαστη επιθυμία της να κατέχει ένα πέος μπορεί να φτάσει στην ικανοποίηση όταν καταφέρει να ολοκληρώσει την αγάπη για το όργανο εξελίσσοντάς τη σε αγάπη για τον φορέα αυτού του οργάνου, όπως τότε που συνέβη η πρόοδος από το στήθος της μητέρας στη μητέρα-πρόσωπο.

Αν συμβουλευτεί κανείς την εμπειρία του αναλυτή και θελήσει να μάθει ποιοι ψυχικοί σχηματισμοί των ασθενών του έχουν αποδειχτεί λιγότερο επιδεκτικοί στην επιρροή, η απάντηση θα είναι, για το θηλυκό, η επιθυμία του πέους, για τον άνδρα, η θηλυκή στάση απέναντι στο ίδιο του το φύλο, που βέβαια έχει ως προϋπόθεση την απώλεια του πέους.

III.

ΤΟ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΚΕΡΔΟΣ

8. Η ψυχική σκευή και ο εξωτερικός κόσμος

Φυσικά, όλες οι γενικές αντιλήψεις και οι προϋποθέσεις που παρουσιάσαμε στο πρώτο κεφάλαιο έχουν κερδηθεί και αυτές με κοπιώδη και υπομονετική εργασία με τον κάθε ασθενή μεμονωμένα, εργασία από την οποία δώσαμε ένα παράδειγμα σε όσα προηγήθηκαν. Ενδέχεται να μπούμε στον πειρασμό να συνοψίσουμε το πώς εμπλουτίστηκε η γνώση μας μέσα από μια τέτοια εργασία και το τι είδους δρόμοι έχουν ανοιχτεί για περαιτέρω πρόοδο. Μπορούμε, έτσι, να διαπιστώσουμε ότι αναγκαστήκαμε πολύ συχνά να αποτολμήσουμε μια υπέρβαση των ορίων της ψυχολογικής επιστήμης. Τα φαινόμενα που επεξεργαστήκαμε δεν εμπίπτουν στην ψυχολογία, έχουν και μια οργανική-βιολογική πλευρά, και σχετικά με αυτήν την πλευρά, στην προσπάθειά μας να οικοδομήσουμε την ψυχανάλυση, δεν μπορέσαμε να αποφύγουμε σημαντικά βιολογικά ευρήματα και νέες βιολογικές υποθέσεις.

Για να παραμείνουμε όμως αρχικά στην ψυχολογία: Έχουμε αναγνωρίσει ότι επιστημονικά δεν είναι εφικτή η οριοθέτηση ανάμεσα στο ψυχικά φυσικό και το αφύσικο, έτσι ώστε η διαφοροποίηση, παρά την πρακτική της σημασία, να έχει μόνον συμβατική αξία. Έτσι αιτιολογήσαμε τον ισχυρισμό μας ότι καταλαβαίνουμε τη φυσιολογική ψυχική ζωή από τις διαταραχές της,

πράγμα που δεν θα έσπευτε αν αυτές οι καταστάσεις ασθένειας, οι νευρώσεις και οι ψυχώσεις, δεν είχαν συγκεκριμένες αιτίες που επιδρούν με τον τρόπο που το κάνουν τα ξένα στοιχεία.

Η μελέτη μιας διαταραχής που υπηρετεί μια φευγαλέα, ακίνδυνη, αλλά και όντως χρήσιμη λειτουργία κατά τη διάρκεια του ύπνου μάς έδωσε το κλειδί για την κατανόηση των μόνιμων ασθενειών της ψυχής, εκείνων που βλάπτουν τη ζωή. Και τώρα επιχειρούμε τον ισχυρισμό ότι η ψυχολογία της συνείδησης δεν είναι περισσότερο ικανή να καταλάβει τη φυσιολογική λειτουργία της ψυχής απ' ό,τι είναι ικανή να καταλάβει τη λειτουργία του ονείρου. Τα στοιχεία της συνειδητής αυτοαντίληψης, που είναι τα μόνα που μπορούσε να χρησιμοποιήσει, έχουν παντού αποδειχθεί ανεπαρκή για την επεξεργασία του συνόλου και της πολυπλοκότητας των ψυχικών διεργασιών, για την αποκάλυψη της μεταξύ τους συνάφειας και άρα για την αναγνώριση των προϋποθέσεων που προκαλούν τις διαταραχές τους.

Η υπόθεση που κάνουμε ότι υπάρχει μια ψυχική σκευή που εκτείνεται στον χώρο, που είναι λειτουργικά συναρμολογημένη, που εξελίσσεται μέσα από τις ανάγκες της ζωής, και που μόνο σε μια συγκεκριμένη θέση και υπό συγκεκριμένες συνθήκες παράγει το φαινόμενο της συνείδησης, μας έχει έχει δώσει την ευχέρεια να οικοδομήσουμε την ψυχολογία σε μια βάση παρόμοια με εκείνη που στηρίζει κάθε άλλη φυσική επιστήμη, παραδείγματος χάριν, τη φυσική. Εδώ όπως και εκεί η εργασία που έχουμε να κάνουμε είναι, πίσω από αυτά που προσφέρονται άμεσα στην αντίληψή μας ως ιδιότητες (ποιότητες) του ερευνητικού αντικειμένου μας, να αποκαλύψουμε άλλα, τα οποία είναι πιο ανεξάρτητα από την ικανότητα αντίληψης των αισθητήριων οργάνων μας και πλησιάζουν καλύτερα το συγκεκριμένο δεδομένο

που υποθέτουμε ως πραγματικό. Αυτό το ίδιο δεν ελπίζουμε ότι θα μπορέσουμε να το φτάσουμε, διότι βλέπουμε ότι όλα όσα έχουμε συναγάγει εκ νέου θα πρέπει και πάλι να τα μεταφράσουμε στη γλώσσα των αισθήσεών μας, από την οποία δεν θα μπορέσουμε να απελευθερωθούμε. Αλλά αυτή ακριβώς είναι η φύση και αυτά τα όρια της επιστήμης μας. Όπως θα λέγαμε στη φυσική: Αν μπορούσαμε να δούμε τόσο καθαρά, θα βρίσκαμε ότι το σώμα που μοιάζει αρραγές αποτελείται από σωματίδια του τάδε σχήματος, του δείνα μεγέθους και της τάδε αμφοτερόπλευρης τοποθέτησης. Εν τω μεταξύ επιχειρούμε να αυξήσουμε στο έπακρο την ικανότητα λειτουργίας των αισθητηρίων οργάνων μας με τεχνητά μέσα, αλλά μπορεί κανείς να περιμένει ότι όλες αυτές οι προσπάθειες στο τέλος δεν πρόκειται να αλλάξουν τίποτα. Το πραγματικό θα παραμένει πάντα «μη αναγνωρίσιμο». Το κέρδος που προσφέρει σήμερα η επιστημονική εργασία πάνω στις πρωταρχικές μας αισθητηριακές αντιλήψεις θα είναι η γνώση συναρτήσεων και εξαρτήσεων που υπάρχουν στον εξωτερικό κόσμο, οι οποίες μπορούν με κάποιον τρόπο να αναπαράγονται ή να αντανakλώνται αξιόπιστα στον εσωτερικό κόσμο της σκέψης μας, και η γνώση τους μας δίνει την ικανότητα να «καταλάβουμε» κάτι που υπάρχει στον εξωτερικό κόσμο, να το προβλέψουμε και ενδεχομένως να το τροποποιήσουμε. Παρόμοια δουλεύουμε στην ψυχανάλυση. Έχουμε βρει τα τεχνικά μέσα για να γεμίσουμε τα κενά που αφήνουν τα φαινόμενα της συνειδητότητάς μας, τα οποία, κατά συνέπεια, χρησιμοποιούμε όπως οι φυσικοί που κάνουν ένα πείραμα. Με τον τρόπο αυτόν συνάγουμε ένα πλήθος διεργασιών, που καθαυτές είναι «μη αναγνωρίσιμες», τις εφαρμόζουμε σ' αυτές που μας είναι συνειδητές, και όταν, παραδείγματος χάριν, λέμε ότι εδώ εισέβαλε μια

αουσυνείδητη ανάμνηση, αυτό σημαίνει: Εδώ συνέβη κάτι που για μας είναι εντελώς αδιανόητο, το οποίο όμως αν ερχόταν στο συνειδητό μας, θα μπορούσε να περιγραφεί μόνο με τον τάδε και τον δείνα τρόπο.

Με ποιο δικαίωμα και με ποιον βαθμό βεβαιότητας προβαίνουμε σε τέτοια συμπεράσματα και προσθήκες, αυτό, φυσικά, για κάθε ξεχωριστή περίπτωση απομένει να κριθεί, και δεν μπορούμε να διαψεύσουμε ότι η απόφαση ενέχει συχνά μεγάλες δυσκολίες, κάτι που βρίσκει την έκφρασή του στην έλλειψη συμφωνίας ανάμεσα στους αναλυτές. Για το γεγονός αυτό ευθύνεται η καινοτομία του προβλήματος, δηλαδή η έλλειψη δομών κατάρτισης, αλλά και ένας συγκεκριμένος παράγοντας που είναι συνυφασμένος με το αντικείμενο, μιας και η ψυχολογία δεν ασχολείται πάντα, όπως η φυσική, με πράγματα που μπορούν να ξυπνήσουν μονάχα ένα ψυχρό, επιστημονικό ενδιαφέρον. Έτσι, δεν θα απορήσει κανείς και πολύ όταν μια αναλύτρια, η οποία δεν έχει πειστεί επαρκώς για την ένταση της δικής της επιθυμίας για πένος, δεν αξιολογήσει στους ασθενείς της καταλλήλως τον παράγοντα αυτόν. Αλλά τέτοιες πηγές σφαλμάτων, όταν εισέρχεται το προσωπικό στοιχείο στην εξίσωση, σε τελική ανάλυση δεν σημαίνουν και πολλά. Αν διαβάσει κανείς παλιά εγχειρίδια της μικροσκοπίας, θα μάθει με κατάπληξη ποιες αουσυνήσιες απαιτήσεις ήγειρε τότε για την προσωπικότητα του παρατηρητή το όργανο αυτό, όταν ακόμη η εν λόγω τεχνική ήταν καινούργια, ενώ σήμερα δεν γίνεται πια λόγος για όλα αυτά.

Δεν μπορούμε να αναλάβουμε εδώ τη σχεδίαση μιας ολοκληρωμένης εικόνας της ψυχικής σκευής και των ικανοτήτων της, θα μας εμπόδιζε επιπλέον το γεγονός ότι η ψυχική ανάλυση δεν έχει ακόμη διαθέσει τον χρόνο για να μελετήσει εξίσου όλες τις

λειτουργίες. Γι' αυτό ακρούμαστε σε μια εκτενή επανάληψη των πληροφοριών στο εισαγωγικό μας κεφάλαιο. Ο πυρήνας του είναι μας σχηματίζει, λοιπόν, το σκοτεινό Αυτό, που δεν επικοινωνεί άμεσα με τον εξωτερικό κόσμο και επιπλέον γίνεται προσιτό στη γνώση μας μόνο με τη διαμεσολάβηση ενός άλλου θεσμού. Στο εν λόγω Αυτό επιδρούν οι οργανικές *ενορμήσεις*, δημιουργημένες από τη μίξη δύο πρωταρχικών δυνάμεων (Έρως και Καταστροφή) σε εναλλασσόμενες ποσότητες και διαφοροποιημένες η μία από την άλλη μέσω της σχέσης τους με όργανα ή συστήματα οργάνων. Η μοναδική επιδίωξη αυτών των ενορμήσεων είναι η ικανοποίηση, η οποία αναμένεται ότι θα επιτευχθεί από συγκεκριμένες αλλαγές στα όργανα με τη βοήθεια αντικειμένων του έξω κόσμου. Αλλά άμεση και απερίσκεπτη ικανοποίηση των ενορμήσεων, όπως την απαιτεί το Αυτό, αρκετά συχνά θα οδηγούσε σε επικίνδυνες συγκρούσεις με τον εξωτερικό κόσμο και στην καταστροφή. Το Αυτό δεν γνωρίζει να μεριμνά για τη διασφάλιση της συνέχειας της ύπαρξης, δεν γνωρίζει άγχος, ή ίσως είναι πιο σωστό να πούμε ότι μπορεί μεν να αναπτύξει τα συναισθηματικά στοιχεία του άγχους, αλλά δεν μπορεί να τα αξιοποιήσει. Οι διαδικασίες που είναι πιθανές στο εσωτερικό και μεταξύ των ψυχικών στοιχείων τα οποία υποθέτουμε ότι υπάρχουν στο Αυτό (*πρωτογενής διαδικασία*), διαφέρουν πολύ από εκείνες που μας είναι γνωστές επειδή τις αντιλαμβανόμαστε συνειδητά στην πνευματική και τη συναισθηματική ζωή μας, ενώ επιπλέον δεν ισχύουν γι' αυτές οι κριτικοί περιορισμοί της λογικής, η οποία απορρίπτει ένα μέρος αυτών των διαδικασιών ως απαράδεκτων και θέλει να τις αναστρέψει.

Το Αυτό, αποκομμένο από τον εξωτερικό κόσμο, έχει τον δικό του κόσμο από αισθητηριακές αντιλήψεις. Αισθάνεται με α-

συνήθιστη οξύτητα κάποιες συγκεκριμένες αλλαγές στο εσωτερικό του, ιδιαίτερα τις διακυμάνσεις στην ένταση των ενορμητικών αναγκών του, που γίνονται συνειδητές ως αισθήματα πάνω στον άξονα ευχαρίστηση-δυσφορία. Φυσικά, είναι δύσκολο να πει κανείς με ποιους τρόπους και με τη βοήθεια ποιων αισθητήριων τερματικών οργάνων γίνεται εφικτή αυτή η αντιληπτική διαδικασία. Ωστόσο, είναι βέβαιο ότι η αντιληπτικότητα περί του εαυτού –γενικά συναισθήματα και αισθήματα ευχαρίστησης-δυσφορίας– καθορίζουν τα τεκταινόμενα μέσα στο Αυτό με δεσποτική βία. Το Αυτό υπακούει στην αμείλικτη αρχή της ευχαρίστησης. Αλλά όχι μόνο το Αυτό. Φαίνεται ότι και η δραστηριότητα των άλλων ψυχικών θεσμών καταφέρνει μόνο να τροποποιήσει την αρχή της ευχαρίστησης, αλλά όχι να την αναστείλει. Παραμένει αναπάντητο ένα ερώτημα μέγιστης σημασίας από θεωρητική άποψη, πότε και πώς επιτυγχάνεται η υπέρβαση της αρχής της ευχαρίστησης. Η σκέψη ότι η αρχή της ευχαρίστησης απαιτεί μείωση στην ένταση των αναγκών, και κατά βάση ίσως την εξάλειψή τους (*Νιρβάνα*), οδηγεί την αρχή της ευχαρίστησης σε συσχέτιση με τις δύο πρωταρχικές δυνάμεις, τον έρωτα και την ενόρμηση θανάτου, συσχέτιση που ακόμη δεν έχει αξιολογηθεί.

Ο άλλος ψυχικός θεσμός, που πιστεύουμε ότι τον γνωρίζουμε καλύτερα και στον οποίο περισσότερο από οπουδήποτε άλλου αναγνωρίζουμε τον εαυτό μας, το λεγόμενο *Εγώ*, εξελίχθηκε από το φλοιώδες στρώμα του Αυτού, το οποίο επειδή είναι διαμορφωμένο έτσι ώστε να δέχεται και να αποκρούει ερεθίσματα, βρίσκεται σε άμεση επαφή με τον εξωτερικό κόσμο (την *πραγματικότητα*). Ξεκινώντας από την ικανότητα συνειδητής αντίληψης έχει αποκτήσει τον έλεγχο σε όλο και μεγαλύτερες περιοχές,

σε όλο και βαθύτερα στρώματα του Αυτού, και διατηρώντας την εξάρτησή του από τον εξωτερικό κόσμο δείχνει την ανεξίτηλη σφραγίδα της καταγωγής του. (Περίπου όπως το *made in Germany*). Η ψυχολογική του δράση συνίσταται στην ανύψωση όσων συμβαίνουν στο Αυτό σε ένα υψηλότερο δυναμικό επίπεδο (σαν να μετατρέπει την ελεύθερα κινούμενη ενέργεια σε δεσμευμένη, κάτι που αντιστοιχεί στην προσυνειδητή κατάσταση)· η δημιουργική του δράση συνίσταται στην παρεμβολή της δραστηριότητας της σκέψης ανάμεσα στην ενορμητική απαίτηση και τη διαχείριση της ικανοποίησης, η οποία σύμφωνα με τον προσανατολισμό στο παρόν και την αξιολόγηση προηγούμενων εμπειριών προσπαθεί να μαντέψει την επιτυχή έκβαση του σκοπούμενου εγχειρήματος δοκιμάζοντας τρόπους διαχείρισης. Με τον τρόπο αυτό το Εγώ καταφέρνει να αποφασίσει αν η προσπάθεια ικανοποίησης πρέπει να γίνει ή να αναβληθεί, ή αν η απαίτηση της ενόρμησης πρέπει να κατασταλεί εξ ολοκλήρου ως επικίνδυνη (*αρχή της πραγματικότητας*). Όπως το Αυτό δρα με αποκλειστική αφετηρία την αποκόμιση ευχαρίστησης, έτσι και το Εγώ κυριαρχείται από το μέλημα για ασφάλεια. Το Εγώ έχει αναλάβει το έργο της αυτοσυντήρησης, που το Αυτό μοιάζει να παραμελεί. Χρησιμοποιεί τα αισθήματα άγχους ως ένα σήμα, το οποίο υποδεικνύει τους κινδύνους που απειλούν την ακεραιότητά του. Καθώς τα μνημονικά ίχνη μπορούν να γίνουν συνειδητά όπως οι αισθητηριακές αντιλήψεις, ιδιαιτέρως μέσω του συσχετισμού τους με υπολείμματα γλώσσας, υπάρχει εδώ η δυνατότητα μιας σύγχυσης, που θα οδηγούσε στην παραγνώριση της πραγματικότητας. Το Εγώ προστατεύεται από αυτήν ασκώντας τον *έλεγχο της πραγματικότητας*, κάτι που στο όνειρο, σύμφωνα με τις προϋποθέσεις της κατάστασης του ύπνου,

μπορεί να ακυρωθεί. Κίνδυνοι απειλούν το Εγώ, που αξιώνει να βρίσκεται σε ένα περιβάλλον πολύ ισχυρών και βίαιων δυνάμεων, με εξωτερική προέλευση κυρίως, αλλά όχι μόνο από εκεί. Το δικό του Αυτό είναι μια πηγή παρόμοιων κινδύνων, και μάλιστα για δύο διαφορετικές αιτίες. Πρώτον, υπερβολικά μεγάλες ενορμητικές δυνάμεις μπορούν να βλάψουν το Εγώ με τρόπο παρόμοιο όπως τα υπερβολικά μεγάλα «ερεθίσματα» του εξωτερικού κόσμου. Δεν μπορούν, βέβαια, να το καταστρέψουν, μπορούν όμως να του διαταράξουν την ιδιαίτερη δυναμική του οργάνωση, να το μετατρέψουν και πάλι σε ένα κομμάτι του Αυτού. Δεύτερον, ενδέχεται η εμπειρία να έχει διδάξει στο Εγώ ότι η ικανοποίηση μιας ενορμητικής απαίτησης που δεν είναι από μόνη της αφορμή θα συνεπέφερε κινδύνους στον εξωτερικό κόσμο, ώστε τέτοιου είδους ενορμητική απαίτηση να σημαίνει αφ' εαυτής κίνδυνο. Το Εγώ παλεύει, λοιπόν, σε δύο μέτωπα, έχει να υπερασπιστεί την ύπαρξή του έναντι ενός εξωτερικού κόσμου που το απειλεί με εξαφάνιση όπως και έναντι ενός εσωτερικού κόσμου που είναι πολύ απαιτητικός. Χρησιμοποιεί τις ίδιες μεθόδους άμυνας και για τα δύο, αλλά η απόκρουση του εσωτερικού εχθρού είναι ιδιαζόντως ανεπαρκής. Ως συνέπεια της πρωταρχικής ταυτότητάς του και της μετέπειτα εσώτερης συμβίωσης δύσκολα καταφέρνει να αποδράσει από τους εσωτερικούς κινδύνους. Παραμένουν ως απειλές, ακόμη κι όταν μπορούν προσωρινά να κατασταλούν.

Έχουμε δει ότι το ασθενές και ανολοκλήρωτο Εγώ της πρώτης περιόδου της παιδικής ηλικίας υποφέρει διαρκώς από τις κοπιώδεις προσπάθειες που πρέπει να καταβάλλει ώστε να υπερασπιστεί τον εαυτό του έναντι των ιδιαίτερων κινδύνων αυτής της περιόδου της ζωής. Απέναντι στους κινδύνους με τους

οποίους ο εξωτερικός κόσμος το απειλεί, το παιδί προστατεύεται από τη φροντίδα των γονέων· πληρώνει γι' αυτήν την ασφάλεια με το άγχος για την *απώλεια αγάπης* που θα το παρέδιδε στον εξωτερικό κόσμο αβοήθητο. Αυτός ο παράγοντας εκφράζει την αποφασιστική επιρροή του στην έκβαση της σύγκρουσης που εκτυλίσσεται όταν το αγόρι βρεθεί στην κατάσταση του οιδιπόδειου συμπλέγματος, κατά την οποία η απειλή για τον ναρκισσισμό του, ενισχυμένη από αρχέγονες πηγές, κυριαρχεί μέσω του ευνουχισμού και στο δικό του άγχος. Η συνδυασμένη δράση και των δύο επιρροών, του άμεσου αληθινού κινδύνου και του φυλογενετικά αιτιολογημένου μέσω ανάμνησης, πιέζει το παιδί, κι έτσι αυτό κάνει προσπάθειες απόκρουσης —απωθήσεις—, που τη στιγμή εκείνη ενδείκνυνται, ωστόσο ψυχολογικά αποδεικνύονται ανεπαρκείς, καθώς αργότερα οι ενορμητικές απαιτήσεις που στο παρελθόν είχαν απορριφθεί ενισχύονται από την αναβίωση της σεξουαλικής ζωής. Από βιολογική σκοπιά θα μπορούσαμε τότε να πούμε ότι το Εγώ αποτυγχάνει στο έργο του να αντιμετωπίσει τις διεγέρσεις της πρώιμης σεξουαλικής περιόδου, ενώ το γεγονός ότι ο σχηματισμός του δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί το κάνει ανίκανο για κάτι τέτοιο. Η εξέλιξη του Εγώ μένει πίσω σε σχέση με την εξέλιξη της λίμπιντο. Στο γεγονός αυτό αναγνωρίζουμε την ουσιαστική προϋπόθεση της νεύρωσης και δεν μπορούμε να μην καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι θα μπορούσε κανείς να αποφύγει τη νεύρωση αν απήλλαζε το παιδικό Εγώ από αυτό το καθήκον, δηλαδή αν άφηνε την παιδική σεξουαλική ζωή να εκτυλιχθεί ελεύθερα, όπως συμβαίνει σε πολλούς πρωτόγονους. Γι'ιθανόν η αιτιολογία των νευρωτικών νοσημάτων να είναι πιο περίπλοκη απ' ό,τι την παρυσίασαμε εδώ· τουλάχιστον όμως αναδείξαμε ένα ουσιαστικό

κομμάτι της αιτιολογικής αλληλουχίας. Δεν πρέπει να ξεχνάμε και τις φυλογενετικές επιρροές, που κάπως εκπροσωπούνται μέσα στο Αυτό, με τρόπους που εμείς ακόμη δεν μπορούμε να συλλάβουμε, και που σίγουρα θα επιδράσουν στο Εγώ με μεγαλύτερη ισχύ κατά την πρώιμη περίοδο απ' ό,τι αργότερα. Από την άλλη μεριά, μας δημιουργείται η εντύπωση ότι μια τόσο πρώιμη απόπειρα περιορισμού της σεξουαλικής ενόρμησης, μια τόσο αποφασιστική συμμετοχή του νεαρού Εγώ υπέρ του εξωτερικού κόσμου στην αντίθεσή του με τον εσωτερικό κόσμο, όπως αυτή που πραγματοποιείται μέσα από την απαγόρευση της παιδικής σεξουαλικότητας, δεν μπορεί να μην έχει επίδραση στη μετέπειτα ετοιμότητα του ατόμου για ένταξη στον πολιτισμό. Οι ενορμητικές απαιτήσεις που αποκλείστηκαν από την άμεση ικανοποίηση θα χρειαστεί να χαράξουν νέους δρόμους, που θα οδηγήσουν στην καθ' υποκατάσταση ικανοποίηση, και μπορεί μέσα από αυτές τις παρακάμψεις να αποσεξουαλικοποιηθούν, να χαλαρώσουν τη σύνδεσή τους με τους αρχικούς ενορμητικούς στόχους τους. Έτσι, προλαβαίνουμε τον ισχυρισμό ότι πολλά από αυτά που εκτιμάμε ως πολιτισμική περιουσία μας αποκτήθηκαν εις βάρος της σεξουαλικότητας, με τον περιορισμό των σεξουαλικών ενορμητικών δυνάμεων.

Αν ως εδώ έπρεπε ξανά και ξανά να τονίζουμε ότι το Εγώ οφείλει τη δημιουργία του, καθώς και τα σημαντικότερα από τα χαρακτηριστικά που έχει αποκτήσει, στη σχέση του με τον πραγματικό εξωτερικό κόσμο, τότε είμαστε προετοιμασμένοι να υποθέσουμε ότι οι καταστάσεις ασθένειας του Εγώ, κατά τις οποίες και πάλι πλησιάζει το Αυτό περισσότερο απ' ό,τι σε κάθε άλλη περίπτωση, θεμελιώνονται στην αναστολή ή στη χαλάρωση αυτής της σχέσης με τον εξωτερικό κόσμο. Εδώ ταιριάζει πολύ καλά

αυτό που μας διδάσκει η κλινική εμπειρία, ότι η αφορμή για το ξέσπασμα μιας ψύχωσης δίνεται είτε επειδή η πραγματικότητα έχει γίνει αβάσταχτα οδυνηρή είτε επειδή οι ενορμήσεις έχουν επιτύχει μίαν αουνήθιστη ενίσχυση, κάτι που, όσον αφορά τις αντιτιθέμενες απαιτήσεις του Αυτού και του εξωτερικού κόσμου από το Εγώ, θα πρέπει να έχει την ίδια επίδραση. Το πρόβλημα της ψύχωσης θα ήταν απλό και ξεκάθαρο αν η αποσύνδεση του Εγώ από την πραγματικότητα μπορούσε να γίνει χωρίς να αφήσει υπολείμματα. Αλλά αυτό μοιάζει να συμβαίνει σπάνια, αν όχι καθόλου. Ακόμη και σε καταστάσεις που έχουν τόσο απομακρυνθεί από την πραγματικότητα του εξωτερικού κόσμου, όπως σε μια ψευδαισθητική σύγχυση (Amnesia), μαθαίνει κανείς από αυτά που λένε οι ασθενείς μετά την ανάρρωσή τους ότι τότε σε κάποια γωνία της ψυχής τους, όπως το εκφράζουν, ένα ψυσιολογικό πρόσωπο παρέμενε κρυμμένο και άφωνο, σαν κάποιος αμέτοχος παρατηρητής, τον τρόπο της ασθένειας να περνά μπροστά του. Δεν γνωρίζω αν μπορεί κανείς να θεωρήσει ότι είναι έτσι γενικά, αλλά μπορώ να διηγηθώ το ίδιο και για άλλες ψυχώσεις με λιγότερο θυελλώδη εξέλιξη. Μου έρχεται στο μυαλό μια περίπτωση χρόνιας παράνοιας όπου μετά από κάθε επεισόδιο ζήλειας ερχόταν ένα όνειρο να θέσει υπόψη του αναλυτή την ορθή, χωρίς καμία απολύτως παραίσθηση, παρουσίαση της αφορμής. Έτσι προέκυψε η ενδιαφέρουσα αντίφαση ότι, ενώ σε κάθε άλλη περίπτωση μαντεύουμε από το όνειρο του νευρωτικού τη ζήλεια, που του είναι άγνωστη στον ξύπνιο του, εδώ η παραίσθηση που κυριαρχεί στον ψυχωτικό κατά τη διάρκεια της ημέρας διορθώνεται μέσω του ονείρου. Πιθανώς να μας επιτρέπεται να υποθέσουμε ως γενικά ισχύον ότι αυτό που σε όλες αυτές τις περιπτώσεις εκτυλισσόταν ήταν ένας ψυχικός

διχασμός. Δημιουργούνται δύο ψυχικές στάσεις αντί για μία, ή μία που λαμβάνει υπόψη την πραγματικότητα, η φυσιολογική, και η άλλη, που κάτω από την ενορμητική επιρροή αποσυνδέει το Εγώ από τον εξωτερικό κόσμο. Και οι δύο υπάρχουν η μία δίπλα στην άλλη. Η έκβαση εξαρτάται από τη σχετική τους ισχύ. Αν η τελευταία στάση είναι η ισχυρότερη, έχουμε την προϋπόθεση της ψύχωσης. Αν αναστραφεί το αποτέλεσμα, προκύπτει μια φαινομενική θεραπεία της παραισθητικής ασθένειας. Στην πραγματικότητα, το μόνο που έγινε είναι ότι αποσύρθηκε στο ασυνείδητο, κάτι που οφείλει κανείς να συμπεράνει και από πλήθος παρατηρήσεων που έγιναν για άλλες περιπτώσεις, όπου η παραίσθηση ήταν εκεί έτοιμη για καιρό πριν να ξεσπάσει.

Η οπτική που σε όλες τις ψυχώσεις διαπιστώνει έναν **διχασμό του Εγώ**, δεν θα ήταν ικανή να μας απασχολήσει τόσο πολύ αν δεν αποδεικνυόταν τελικά ορθή σε άλλες καταστάσεις που μοιάζουν περισσότερο με τις νευρώσεις, αλλά και στις ίδιες τις νευρώσεις. Πείστηκα αρχικά γι' αυτό σε περιπτώσεις **φρενιτισμού**. Αυτή η διαταραχή της κανονικότητας, που μπορεί κανείς να λογαριάζει ανάμεσα στις διαστροφές, είναι γνωστό ότι στηρίζεται στο ότι ο σχεδόν πάντα αρσενικός ασθενής δεν αναγνωρίζει την έλλειψη πέους του θηλυκού, η οποία του είναι, ως απόδειξη της δυνατότητας ενός δικού του ευνουχισμού, εξαιρετικά ανεπιθύμητη. Αρνείται, για τον λόγο αυτόν, τη δική του αισθητηριακή αντίληψη, που του έχει δείξει την έλλειψη πέους στα θηλυκά γεννητικά όργανα, και παραμένει πεπεισμένος για το αντίθετο. Ωστόσο, η διαψευσμένη αντίληψη εξακολουθεί να έχει κάποια επιρροή, γιατί ο ασθενής δεν έχει το θάρρος να υποστηρίξει ότι είδε πραγματικά ένα πέος. Αντιθέτως, παίρνει κάτι άλλο, μέρος του σώματος ή αντικείμενο, και αποδίδει σ' αυτό τον ρόλο του

πέους, το οποίο δεν θέλει να του λείπει. Συνήθως είναι κάτι που πράγματι είδε τότε, όταν αντίκρισε τα θηλυκά γεννητικά όργανα, ή κάτι που είναι κατάλληλο να υποκαταστήσει συμβολικά το πέος. Βέβαια, θα ήταν σφάλμα να ονομάσει κανείς αυτήν τη διαδικασία, κατά την οποία κατασκευάζεται ένα φετίχ, **διχασμό του Εγώ**: είναι η κατασκευή ενός συμβιβασμού με τη βοήθεια της μετάθεσης, όπως μας είναι γνωστή από το όνειρο. Αλλά οι παρατηρήσεις μας δείχνουν ακόμη περισσότερα. Η δημιουργία του φετίχ υπάκουσε στην πρόθεση να καταστραφεί η απόδειξη ότι υπάρχει πιθανότητα ευνουχισμού, έτσι ώστε να αποφευχθεί το άγχος του ευνουχισμού. Αν το θηλυκό κατέχει ένα πέος όπως τα άλλα ζωντανά πλάσματα, δεν χρειάζεται να τρέμει κανείς για το αν θα συνεχίσει να κατέχει το δικό του πέος. Βέβαια, συναντάμε φρενιτιστές που έχουν αναπτύξει το ίδιο άγχος ευνουχισμού όπως οι μη-φρενιτιστές και αντιδρούν με τον ίδιο τρόπο στο άγχος αυτό. Στη συμπεριφορά τους, λοιπόν, εκφράζουν ταυτόχρονα δύο αντικρουόμενες προϋποθέσεις: από τη μία, αρνούνται το γεγονός της δικής τους αισθητηριακής αντίληψης, ότι δεν είδαν στο θηλυκό κανένα πέος, από την άλλη, αναγνωρίζουν την έλλειψη πέους του θηλυκού και αντλούν από αυτήν τα σωστά συμπεράσματα. Και οι δύο στάσεις υπάρχουν κατά τη διάρκεια όλου του βίου η μία δίπλα στην άλλη, χωρίς να αλληλεπιδρούν. Πρόκειται για αυτό που μπορεί κανείς να ονομάσει **διχασμό του Εγώ**. Το γεγονός αυτό μας αφήνει, επιπλέον, να καταλάβουμε γιατί ο σχηματισμός του φρενιτισμού μένει τόσο συχνά ατελής. Δεν είναι αποκλειστικός κυρίαρχος στην επιλογή του αντικειμένου, αντιθέτως, αφήνει χώρο για φυσιολογική σεξουαλική συμπεριφορά σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, κάποιες φορές αποτραβιέται, ακόμη, σε έναν ταπεινό ρόλο ή σε μια απλή νύξη.

Η αποκοπή του Εγώ από την πραγματικότητα, επομένως, ποτέ δεν πέτυχε πλήρως για τους φρετιχιστές.

Δεν επιτρέπεται να πιστεύει κανείς ότι ο φρετιχισμός αποτελεί μια εξαίρεση σε σχέση με τον διχασμό του Εγώ· είναι απλώς ένα ιδιαίτερος κατάλληλο αντικείμενο για τη μελέτη του. Επανερχόμαστε στη θεώρηση ότι το παιδικό Εγώ κάτω από την κυριαρχία του πραγματικού κόσμου διαχειρίζεται δυσάρεστες ενορμητικές απαιτήσεις μέσω των λεγόμενων απωθήσεων. Τη συμπληρώνουμε τώρα με την επόμενη διαπίστωση, ότι αρκετά συχνά, στην ίδια περίοδο της ζωής, το Εγώ αναγκάζεται να αμύνεται έναντι μιας πίεσης από τον εξωτερικό κόσμο την οποία αισθάνεται ως δυσάρεστη, κάτι που συμβαίνει μέσω της *απάρνησης* της αισθητηριακής αντίληψης, η οποία ενημερώνει γι' αυτήν την απαίτηση της πραγματικότητας. Απαρνήσεις τέτοιου είδους συμβαίνουν συχνά, και όχι πάντα με τους φρετιχιστές, και, όπου έχουμε τη δυνατότητα να τις μελετήσουμε, αποδεικνύονται ημίμετρα, ατελείς προσπάθειες για αποκοπή από την πραγματικότητα. Η απάρνηση συμπληρώνεται κάθε φορά με μια αναγνώριση, κατασκευάζονται πάντα δύο αντικρουόμενες και ανεξάρτητες η μία από την άλλη στάσεις, κάτι που έχει ως αποτέλεσμα το γεγονός του διχασμού του Εγώ. Η επιτυχία, πάλι, εξαρτάται από το ποια από τις δύο μπορεί να τραβήξει πάνω της τη μεγαλύτερη ένταση.

Τα συμβάντα του διχασμού του Εγώ που εδώ περιγράψαμε δεν είναι τόσο καινούργια και ξένα, όπως ίσως αρχικά μπορεί να μοιάζουν. Το γεγονός ότι σε σχέση με μια συγκεκριμένη συμπεριφορά επιμένουν να υπάρχουν δύο διαφορετικές στάσεις στην ψυχική ζωή ενός προσώπου, αντικρουόμενες και ανεξάρτητες η μία από την άλλη, είναι, βεβαίως, ένα γενικό χαρακτη-

ριστικό των νευρώσεων, μόνο που τότε η μία στάση ανήκει στο Εγώ και η αντίθετή της ανήκει ως απωθημένη στο Αυτό. Η διαφορά ανάμεσα στις δύο περιπτώσεις είναι κατ' ουσίαν τοπική ή δομική, και δεν είναι πάντα εύκολο να αποφασίσει κανείς με ποια από τις δύο πιθανότητες είναι αντιμέτωπος σε μια μεμονωμένη περίπτωση. Το σημαντικό, όμως, κοινό στοιχείο των δύο θα το βρούμε στο εξής: αυτό στο οποίο πάντα επιδίδεται το Εγώ, καθώς επιθυμεί να αμυνθεί, είτε θέλει να απαρνηθεί ένα κομμάτι του πραγματικού εξωτερικού κόσμου είτε θέλει να απορρίψει μια ενορμητική απαίτηση του εσωτερικού κόσμου, ποτέ δεν επιτυγχάνει απολύτως, πλήρως, πάντα προκύπτουν δύο αντικρουόμενες στάσεις, εκ των οποίων αυτή που υποβόσκει, η ασθενέστερη, οδηγεί σε ψυχικές προεκτάσεις. Τέλος, θα κάνουμε μόνο μια νύξη για το πόσο λίγα από όλες αυτές τις διεργασίες μάς γίνονται γνωστά μέσω της συνειδητής αντίληψης.

9. Ο εσωτερικός κόσμος

Για να δώσουμε πληροφορίες σχετικά με μια πολύπλοκη συνύπαρξη, δεν έχουμε κανέναν άλλον τρόπο από την αλληλουχία της περιγραφής, και για τον λόγο αυτόν όλες οι παρουσιάσεις μας αρχικά θα πάσχουν από μια μονόπλευρη απλούστευση και θα περιμένουν να συμπληρωθούν, να επεκταθούν περαιτέρω, και, καθώς αυτό γίνεται, να διορθωθούν.

Αντιλαμβανόμαστε το Εγώ ως κάτι που διαμεσολαβεί ανάμεσα στο Αυτό και τον εξωτερικό κόσμο, ως κάτι που αναλαμβάνει να αντιμετωπίσει τις ενορμητικές απαιτήσεις του ενός, για να τις ικανοποιήσει, ενώ, από την άλλη, αντιλαμβάνεται τον

εξωτερικό κόσμο και χρησιμοποιεί αυτές τις αισθητηριακές αντιλήψεις ως αναμνήσεις. Το Εγώ αυτό φροντίζοντας για τη διατήρηση του εαυτού του παρεμβαίνει ενάντια σε υπερβολικά ισχυρές πιέσεις και από τις δύο πλευρές για να αμυνθεί, ενώ κυριαρχείται σε όλες τις αποφάσεις του από την καθοδήγηση μιας τροποποιημένης αρχής της ευχαρίστησης. Η εν λόγω αντίληψη ισχύει, στην πραγματικότητα, μόνον για το Εγώ μέχρι το τέλος της πρώτης περιόδου της παιδικής ηλικίας (μέχρι τα 5 χρόνια). Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου έχει ολοκληρωθεί μια σημαντική αλλαγή. Ένα κομμάτι του εξωτερικού κόσμου εγκαταλείφθηκε ως αντικείμενο, τουλάχιστον μερικώς, και αντ' αυτού το ανέλαβε (μέσω ταύτισης) το Εγώ στο εσωτερικό του, δηλαδή έγινε ένα συστατικό του εσωτερικού κόσμου. Αυτός ο καινούργιος ψυχικός θεσμός θέτει σε κίνηση τις λειτουργίες που ασκούσαν κάποια πρόσωπα του εξωτερικού κόσμου, παρακολουθεί το Εγώ, του δίνει εντολές, το κατευθύνει και το απειλεί με τιμωρίες, ακριβώς όπως οι γονείς, των οποίων τη θέση πήρε. Αυτόν τον θεσμό τον ονομάζουμε *Υπερεγώ*, ενώ αισθανόμαστε τις δικαστικές του λειτουργίες ως τη *συνείδησή* μας. Παραμένει αξιοσημείωτο ότι το Υπερεγώ συχνά αναπτύσσει μιαν αυστηρότητα για την οποία οι πραγματικοί γονείς δεν έχουν δώσει το πρότυπο, αλλά και ότι, το ότι δεν καταλογίζει στο Εγώ μόνον τις πράξεις του, αλλά εξίσου τις σκέψεις του και τις ανεκπλήρωτες προθέσεις, που μοιάζει να του είναι γνωστές. Θυμόμαστε εδώ ότι ακόμη και ο ήρωας του μύθου του Οιδίποδα αισθάνεται ένοχος λόγω των πράξεών του και επιβάλλει την αυτοτιμωρία του, παρόλο που ο εξαναγκασμός του μαντείου θα έπρεπε να τον απαλλάξει από την ενοχή, τόσο κατά τη δική μας όσο και κατά τη δική του κρίση. Στην πράξη το Υπερεγώ είναι ο κληρο-

νόμος του οιδιπόδειου συμπλέγματος και αναπτύσσεται αφού αυτό αντιμετωπιστεί. Για τον λόγο αυτόν η υπερβολική του αυστηρότητα δεν ακολουθεί κάποιο πραγματικό πρότυπο αλλά αντιστοιχεί στην ισχύ της αντίστασης η οποία χρησιμοποιήθηκε τότε εναντίον του πειρασμού του οιδιπόδειου συμπλέγματος. Αυτή η κατάσταση πραγμάτων είναι, βεβαίως, η βάση της υπόθεσης, που κάνουν οι φιλόσοφοι και οι πιστοί, ότι η αίσθηση ηθικής του ανθρώπου δεν είναι ζήτημα ανατροφής ούτε αποκτάται από τον ίδιο μέσα στην κοινωνική ζωή, αλλά του έχει εμφυτευθεί από κάπου υψηλότερα.

Όσο το Εγώ εργάζεται σε πλήρη συμφωνία με το Υπερεγώ, δεν είναι εύκολο να ξεχωρίσουμε τις εκφάνσεις των δύο, αλλά οι εντάσεις ή οι απομακρύνσεις μεταξύ τους γίνονται ιδιαίτερες αισθητές. Η βάση της συνειδησιακής αποδοκιμασίας αντιστοιχεί επακριβώς στο άγχος του παιδιού μπροστά στην απώλεια της αγάπης, το οποίο η ηθική αρχή είχε μέσα του αντικαταστήσει. Από την άλλη μεριά, αν το Εγώ έχει αντισταθεί με επιτυχία στον πειρασμό να κάνει κάτι που θα ήταν απεχθές στο Υπερεγώ, αισθάνεται την αυτοπεποίθησή του να ανεβαίνει και την περηφάνειά του να ενισχύεται, σαν να έχει αποκτήσει κάτι πολύτιμο. Αυτός είναι ο τρόπος που το Υπερεγώ εξακολουθεί να παίζει για το Εγώ τον ρόλο κάποιου εξωτερικού κόσμου, παρόλο που έχει γίνει ένα κομμάτι του εσωτερικού κόσμου. Αντιπροσωπεύει για όλες τις επόμενες περιόδους της ζωής την επιρροή της παιδικής περιόδου του ατόμου, τη φροντίδα, την ανατροφή και την εξάρτηση από τους γονείς, της παιδικής περιόδου που στον άνθρωπο επιμικνύεται τόσο πολύ λόγω της συμβίωσης εντός της οικογένειας. Κι έτσι, δεν έχουν μόνο σημασία οι προσωπικές ιδιότητες αυτών των γονέων, αλλά και όλα

όσα επέδρασαν καθοριστικά και στους ίδιους, οι τάσεις και οι απαιτήσεις της κοινωνικής κατάστασης μέσα στην οποία ζουν, οι κλίσεις και οι παραδόσεις της φυλής από την οποία κατάγονται. Αν κανείς αρέσκεται σε γενικές διαπιστώσεις και αυστηρές διακρίσεις, μπορεί να πει ότι ο εξωτερικός κόσμος μέσα στον οποίο βρίσκεται ο καθένας ξεχωριστά εκτεθειμένος μετά την αποσύνδεσή του από τους γονείς, αντιπροσωπεύει την ισχύ του παρόντος, το Αυτό του με τις κληρονομημένες τάσεις του αντιπροσωπεύει το οργανικό παρελθόν και το Υπερεγώ, που προστέθηκε αργότερα, είναι πάνω απ' όλα το πολιτισμικό παρελθόν, που το παιδί πρέπει, τρόπον τινά, να ξαναζήσει μέσα στα λίγα χρόνια της πρώιμης περιόδου του. Τέτοιες γενικεύσεις δεν είναι εύκολο να είναι πάντα σωστές. Ένα μέρος των πολιτισμικών αποκτημάτων έχει σίγουρα αφήσει κάποιο κατακάθι στο Αυτό, πολλά από αυτά που φέρνει το Υπερεγώ θα ξυπνήσουν μια νχώ στο Αυτό· κάτι που το παιδί βιώνει εκ νέου, θα αποκτήσει μια ενισχυμένη επίδραση, γιατί επαναλαμβάνει μια παμπάλαια φυλογενετική εμπειρία. («Ό,τι έχεις κληρονομημένο από τους Πατέρες σου, απόκτησέ το, ώστε να το κατέχεις*».) Έτσι, το Υπερεγώ παίρνει ένα είδος ενδιάμεσης θέσης ανάμεσα στο Αυτό και τον εξωτερικό κόσμο, ενοποιεί μέσα του τις επιρροές από το παρόν και το παρελθόν. Η εγκατάσταση του Υπερεγώ βιώνεται σαν ένα παράδειγμα για το πώς το παρόν μετατρέπεται σε παρελθόν...

* Από τον *Φάουστ* του Γκαίτε, πρώτο Μέρος. (Σ.τ.Ε.)

ΤΟ
ΒΙΒΛΙΟ
ΤΟΥ
SIGMUND FREUD
ΜΙΑ ΣΥΝΟΨΗ ΤΗΣ ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗΣ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ
ΣΤΟ ΠΛΕΘΡΟΝ
ΚΑΙ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΕ ΧΙΛΙΑ ΑΝΤΙΤΥΠΙΑ
ΤΟΝ ΜΑΪΟ ΤΟΥ 2017
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ
ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ
ΠΛΕΘΡΟΝ

